

LAJTAI L. LÁSZLÓ

TRENDEK ÉS ELMÉLETEK A NEMZET- ÉS NACIONALIZMUSKUTATÁSBAN

VÁZLATOS KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Nemzet és nacionalizmus tipologizáltsága és Janus-arcúsága

Az áttekintést kézenfekvő a kutatástörténet tipologizáltságának kérdésével indítani, amely lényegében a *nemzet* szóval jelölt (sokszor kibogozhatatlanul egymásba fonódó) kutatási tárgyakra, a megértésükre irányuló elméleti előfeltevésekre és módszertani eljárásokra egyaránt érvényes.¹ Kiindulásként haszonnal fordulhatunk az úgynevezett nacionalizmuselméleti összefoglalók, kézikönyvek és szaktanulmányok osztályozási kategóriáihoz, amelyek részben magyar nyelven is rendelkezésre állnak² – jóllehet a nacionalizmus-kutatás *nyelvévé* napjainkra végérvényesen az angol vált, így a tipologizálás alapsémája és értelmezési keretei is döntően az angolszász tudományos diskurzus felosztását követik.³

¹ Erre a megállapításra jut a fogalomtörténet-írás társadalomtörténeti módszertanát kidolgozó Reinhart Koselleck is, aki a nemzet fogalmának kettős (elvont és konkrét) struktúrájából kiindulva az előbbi, azaz mindenfajta jelzőtől független használatának elméleti megragadhatatlanságáról megjegyzi: „A *nép* és a *nemzet* – emfatikus használatukon túl – minden esetben egyszerre jelölhetik a cselekvés egységét (cselekvőt) mind a saját, mind más népek vagy nemzetek esetében. E fogalmaknak tehát meg lehetőségen magas az absztrakciós szintje, ami általános használatukat is lehetővé teszi, jóllehet mindig csak konkrét népekre, nemzetekre vagy tömegekre alkalmazzuk. Ezért létezhet a demokrácia elmélete, de nem beszélhetünk a nemzet- vagy a nép elméletéről. Létezik azonban a népek és nemzetek tipológiája, ahogyan az általánosítható fogalmiságuk tipológiája is.” KOSELLECK, Reinhart: *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg*. Bevezetés, ford. VINCZE Ferenc – KLEMENT Judit, *Korall*, 37. (2009. november), 5–15. p., idézet: 5. p.

² KÁNTOR Zoltán: *Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje?*, *Regio*, 2001/3., 283–296. p.; *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, összeáll. KÁNTOR Zoltán, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 7–17. p.; SMITH, Anthony D.: *A nacionalizmus és a történések*, ford. KUSZING Gábor, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 21–42. p.; BAKK Miklós: *Politikai közösség és identitás*, Komp-Press, Kolozsvár, 2008 (különösen: 76–191. p.).

³ Maga a szerkesztő hívja fel az olvasó figyelmét ama kutatástörténeti tényre, hogy gyakorlatilag a „témáról szóló diskurzusban csupán az angol nyelven íródott vagy angolra lefordított megközelítések vannak jelen”: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 17. p. A jelenségre más, jellemzően nem angolszász háttérű kutatók is érzékenyen reagálnak, rámutatva a kérdés kutatástörténetének eltérő *nemzeti keretek* közé

A tágan vett problematikát átható, sokszor bináris oppozíciók rendszerként is ható ellentétpárok és fogalmi dichotómiák⁴ vázlatos kibontása előtt célszerű egy előzetes módszertani-terminológiai megszorítással élni. Nevezetesen a *nacionalizmuselméletek* alighanem legtermékenyebb szerzője és historiográfusa, a brit Anthony D. Smithnek a több írásában is hangsúlyozott fogalmi tisztázására hagyatkozva rámutatni, hogy már a *nacionalismus terminus*⁵ alatt eleve legalább négyféle, analitikusan elkülöníthető és *elkülönítendő* vizsgálati tárgyat szokás érteni. Érvelésének plasztikussága miatt hosszabban idézem szavait:⁶

A nacionalizmus kifejezést négy fő értelemben használjuk:

- ágyazottságára és annak messzire ható konzekvenciáira. L. például BIRNBAUM, Pierre: *Social Theory and Nationalism*, In: DIECKHOFF, Alain – JAFFRELOT, Christophe (eds.): *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, Hurst & Company, London, 2005, 78–99. p. A *nemzet hétköznapi* (azaz nem tudományos) értelmű megnevezéséhez tapadó és nyelvenként eltérő jelentések *alapvető* félreértéseket generáló aspektusáról magyar nyelven L. például SZILÁGYI N. Sándor: *Nyelvében él a nemzet*, *Regio*, 2002/4., 159–177. p.
- ⁴ Vö. BRUBAKER, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus-kutatásban, ford. NEMÉNYI László, *Beszélő*, 1996/7., 26–41. p.
- ⁵ A *nacionalizmus* szóalakot a népek szükségese, bár idővel meghaladandó 'szociálpszichológiai-funkcionális fejlődésszakasza' értelemben először Herder használja az 1770-es évek közepén („man nennts Vorurtheil! Pöbeley! eingeschränkten Nationalism!“ – vö. [HERDER, Johann Gottfried:] *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit. Beytrag zu vielen Beyträgen des Jahrhunderts*, [Riga], 1774, 58. p.). Még korábban, legalább a 18. század eleje óta kimutatható azonban szűkebb és speciálisabb használata, nevezetesen az 1409-ben alapított (Közép-Európa első egyeteméből, a prágaiából kivált) lipcei egyetemen képviselt úgynevezett *Universitätsnationen*, azaz a tartományi (szász, meissenai, frank és lengyel) származási helyük szerint szerveződő hallgatók és professzorok közötti szűkkeblű csoportszolidaritásra vonatkoztatva. Vö. KEMILÄINEN, Aira: *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Kustantajat Publishers, Jyväskylä, 1964, 49. p.; SMITH, Anthony D.: *Theories of Nationalism*, Duckworth, London, 1971, 167. p.; KOSELLECK, Reinhart – GSCHNITZER, Fritz – WERNER, Karl Ferdinand – SCHÖNEMANN, Bernd: Volk, Nation, Nationalismus, Masse, In: von BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, VII., Klett-Cotta, Stuttgart, 1992, 141–431. p., 318. p. A *natio* szóalak fogalomtörténetéhez vö. ZERNATTO, Guido: Nation. The History of a Word, *The Review of Politics*, 1944/3., 351–366. p.; ez utóbbi kritikájához vö. GAT, Azar: *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, 214–220. p. (a könyv 7. fejezetét Alexander YAKOBSON írta).
- ⁶ SMITH, Anthony D.: A nacionalizmus, ford. HEIL Tamás, In: BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 9–24. p., 9. p. Az angol *nacionalism* terminus fogalmi összetettségére futólag már a neves medievalista szellemtörténész is felhívta a maga korában a figyelmet: HUIZINGA, [Johan]: *Patriotizmus, nacionalizmus*, ford. SZENTKÚTY Pál, Danubia, h. n., é. n. [1941], 5–7. p.

1. mint a nemzetek *kialakulásának* általános *folyamatát*, melyet néha *nemzetalkotásnak* neveznek (a kifejezés azonban gyakran magában foglalja az államalkotás folyamatait is);⁷
2. mint nemzeti *érzést* vagy a nemzethez tartozás érzését, attitűdjét vagy *tudatát*, és annak jólétére, erejére és biztonságára törekvést;
3. mint a nemzeti státus elérését vagy fenntartását (annak minden velejárójával) politikai célként maga elé tűző *mozgalmat*, beleértve az e cél elérésére szánt egy vagy több szervezetet és tevékenységet; végül
4. mint *tant* vagy tágabb értelemben vett *ideológiát*, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi, s amely annak autonómiáját, egységét és identitástudatának megteremtését tűzi ki célként.⁸

A kutatástörténet vázolt fogalmi összetettségének sajátossága miatt a továbbiakban, ideiglenesen, mindenfajta megszorítástól mentesen veszem sorra a tárgyukként a *nemzet mint olyan* fenomenjét differenciálatlan pozícionáltságból érintő és szokás szerint a *nacionalizmus* címkéje⁹ alá besorolt elméletek po-

- ⁷ Még tovább finomítva: „A »nemzetépítés« kifejezése valójában a »nemzetállam« intézményeinek és szerepének kiépítését célzó nacionalista programra utal. A gyakorlatban sokkal inkább az »államépítés« foglalkoztatja, semmint a »nemzet létrehozása«. Ugyanakkor a »nemzet kialakulása« kifejezés mindazokra a folyamatokra vonatkozik, amelyek akarva-akaratlanul hozzájárulnak a nemzet és a nemzeti öntudat kifejlődéséhez.” SMITH: A nacionalizmus és a történészek, 38. p. (40. jegyzet). Vö. LINZ, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés, ford. VINCZE Hanna Orsolya, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 277–297. p.
- ⁸ Kiemelések tőlem. Smith a későbbiekben megkülönböztet egy további, ötödik elemzési szintet is – amely azonban szoros kapcsolatban áll a fentebbi 4. ponttal –, nevezetesen a nacionalizmusnak 'a nemzet nyelvezete vagy diskurzusa és szimbolizmusa' jelentésű értelmét. L. például SMITH, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge, 2001, 5–9. p.
- ⁹ A *nacionalizmus* szónak azonban – mind a köznapi, mind a tudományos intenciójú nyelvhasználatban – (különösen térségünkben, azaz Kelet- és/vagy Közép-Európában, illetve az itteni gyökerekkel rendelkező, egyébiránt nem csekély számú és hatású szerzők esetében) jóval elterjedtebb a szűkebb és egyértelműen *negatív* konnotációjú használata. L. például: „A nacionalizmus nem valamely országnak a jogaiért vívott harcával egyenlő, hanem azzal, hogy valaki *másnak* a nemzeti és emberi méltóságához való jogát vitatjuk. A nacionalizmusnak csakis egy olyan világképben van értelme, amelyben a nemzetek állatok módjára vívják harcukat a fennmaradásért.” MICHNIK, Adam: Egy fogalom határai, ford. LÁZAR A. Péter, *Világosság*, 1992/5., 328–331. p., 329. p. Ilyen értelemben különíti el határozottan Bibó István is az (antidemokratikus és agresszív) nacionalizmust a nemzetivé válás folyamatától és mozgalmától, a nemzeti önrendelkezéstől, nemzeti érzéstől (azaz patriotizmustól), valamint magától a nemzetállamtól; vö. KOVÁCS Gábor: Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában, *Regio*, 2002/3., 93–115. p. A nemzet(állam)hoz fűződő érzések és a *nacionalizmus* éles fogalmi megkülönböztetése azonban nem korlátozódik térségünkre, és korántsem tekinthető *idejétmúlt* distinkciónak. L. például SCRUTON, Roger: A

tenciális összességét (kivéve a politikai mozgalmak témáját). A kategóriabeli különbségtétel (talán szörszálhasogatónak tűnő) hangsúlyozása háttérben többek között az áll, hogy az újabb keletű nacionalizmuselméleti összefoglalók immár tudatosított erőfeszítéssel törekszenek az egyes elméletalkotói diszpozíciók és vizsgálati tárgyak (mint például a nemzet, nemzeti mivolt/identitás, nacionalizmus, etnicitás stb.) minuciózus szétszalazására. Emiatt aztán olykor még a legelismertebb és/vagy legtöbbet hivatkozott szerzők alapművei is kihullhatnak a *nacionalizmus* mint tan vagy ideológia (lényegében a smithi 4. pont) értelmében vett *nacionalizmuselméleti* kánon megszűkített rostáján.¹⁰

Ezen terminológiai megszorítás után a kérdéskör Janus-arcúságára érdemes második körben rámutatni. A kutatástörténetet lényegében több alapvető szemléleti-módszertani dualizmus hatja át. Az egyik oldalon a problémát objektív kritériumok által megragadni szándékozók állnak,¹¹ a másikon pedig azok, akik azt objektíve eleve megragadhatatlannak tartják.¹² Szintén beállítódásbeli különbségen nyugszanak az olyan további bináris opozíciók

nemzetek szükségességéről, In: Uő.: *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*, ford. PÁSZTOR Péter, Helikon Kiadó, Budapest, 2005, 155–223. p. (különösen 174–182. p.). Az alábbiakban – amennyiben azt külön nem jelzem – mindazonáltal nem a fentebbi értelemben, hanem lehetőleg *értéksemleges* tudományos terminusként igyekszem használni a *nacionalizmust*.

¹⁰ L. például Christophe Jaffrelot szintetizáló tanulmányát, melyben – a fentebbi értelemben – kategorikusan kizárja Benedict Andersont és Ernest Gellnert – hogy csak a két leg(ell)ismertebb elmélet kidolgozóját említsem – a *nacionalizmuselméleti* szerzők panteonjából, mivel alapműveiket a *nacionalizmus* helyett világosan a 'nemzetiség, nemzeti mivolt' (*nationhood*) kialakulását és működésmódját magyarázó elméletek közé sorolja: JAFFRELOT, Christophe: For a Theory of Nationalism, In: *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, 10–61. p., 46. p.

¹¹ Az egyik legobjektívabb – és ezért talán a leginkább esszencialista – nemzetdefiníció Sztálin nevéhez fűződik, akinek 1912–1913 fordulóján megfogalmazott meghatározása szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett”. SZTÁLIN: *Marxizmus és nemzeti kérdés*, Szikra, Budapest, 1948, 11. p.

¹² Közéjük sorolható például Max Weber nemzet-meghatározása is, mely azonban a szubjektív definíálással szemben sem kevésbé óvatos: „A »nemzet« – ha ez a fogalom egyáltalában egyértelműen meghatározható – biztosan nem lehet a neki tulajdonított, és a tapasztalatok szerint közös jegyek alapján definiálni. A fogalom – abban az értelemben, ahogy mindenkor használják – először is kétségtelenül azt jelenti, hogy az emberek bizonyos csoportjairól *feltételezik*, hogy sajátos szolidaritást éreznek másokkal szemben, vagyis a nemzet az értékek körébe tartozik. A továbbiakban azonban már nincs egyetértés: sem abban, hogy miként lehet csoportokat elhatárolni, sem abban, hogy milyen közösségi cselekvést eredményez ez a szolidaritás.” WEBER, Max: *A „nemzet”*, ford. ERDÉLYI Ágnes, In: Uő.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, II/3., Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1996, 27–31. p., 27. p.

is, melyeket egyesek a történeti-szociológiai és fenomenológiai (vagy antropológiai),¹³ mások organicista és voluntarista, *modernista* és *primordialista*, illetve *konstruktivista* és *esszencialista*,¹⁴ továbbá az individualista *versus* holista vagy közösségelvű,¹⁵ vagy akár a *demisztifikáló* és *misztifikáló* megközelítések¹⁶ ellentétpárjaiként írják körül.

Jóllehet a kettős megközelítések háttérében a probléma értelmezésének eredendően különböző episztemológiai előfeltevései állnak,¹⁷ sok esetben – bár nem szükségszerűen – diszciplináris és módszertani kánonok hatása is komoly szerepet játszik a kialakulásukban. A nemzet (és/vagy nacionalizmus) jelenségeinek vizsgálatát végigkísérő apóriák *meghaladását*, az egymástól sokszor dichotomikusan elhatárolódó *paradigmák*, illetve modellek (több-kevesebb sikerrel történő) integrálását célzó törekvésekre mindazonáltal ugyancsak léteznek elméleti és módszertani próbálkozások, melyekre alább még visszatérek.

A nacionalizmus kutatás történetisége

Az utóbbi évtizedekben megjelent összegzések legalább három, időben egymást követő szakaszra bontják a téma kutatástörténetét. Smithnek a történészek és a nacionalizmus kapcsolatát kölcsönösen átható viszonyrendszert¹⁸

¹³ L. például S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 35–81. p.; DEBRECZENI Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001/5–6., 513–552. p.

¹⁴ L. például Anthony D. Smith – alább hivatkozott – historiográfiai műveit.

¹⁵ A. GERGELY András: *A „végig nem beszélt” nemzet-képletek*, *Regio*. 2002/4., 23–32. p.; HORKAY HÖRCHER Ferenc: *Nemzet és közösség. A közösségelvű politikai filozófia és a nacionalizmus*, *Századvég*, 2000. tavasz, 61–89. p.; TAYLOR, Charles: *Nacionalizmus és modernitás*, ford. TARBAI Gabriella, *Magyar Kisebbség*, 2002/3., 174–202. p. A közösségelvű megközelítés előnyeiről és korlátairól magyarul L.: BRETTER Zoltán: *A közösség meghatározásának nehézségeiről*, *Regio*, 2002/4., 39–51. p.

¹⁶ Ahogy azt például Pierre Bourdieu teszi, igaz, nem önmagában a nemzet, hanem a régió fogalmának a körülhatárolhatóságát elemző írásában. L.: BOURDIEU, Pierre: *Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez*, ford. DÉRDAK Tibor, *Szociológiai Figyelő*, 1985/1., 7–22. p., 17. p.

¹⁷ S. Varga Pál például élesen elhatárolja egymástól a nyugati kultúrában a klasszikus görög filozófiáig visszavezethető *racionalis* illetve a *pragmatikus (fronétikus)* gondolkodásmód kétféle hagyományát, amely a korájukban karteizianizmusként, illetve annak ellenhatásaként született újjá. L.: S. VARGA: *i.m.*, 115–116. p.

¹⁸ „Tárgyuk és saját szakmai világlátásuk történetiségének ismeretében meglepő lenne, ha a történészek nem felelnének meg annak az általános tudományos mintának, amely szerint közeli kapcsolat van aközött, ahogy a tudósok a nacionalizmust értékelik, illetve saját és közösségük élethelyzete között; ebből következnek azok a

taglaló, tömör historiográfiai áttekintése például három jól elkülöníthető periódust vázol fel: (1) a politikai *ideológiák* nézőpontjából kiinduló, (2) a *tipológiaalkotási* és minősítési kategóriákat kidolgozó és (3) a nacionalizmust és nemzetet alapvetően *konstrukcióként* felfogó szakaszt. Az elsőhöz főként 19. századi, a továbbiakhoz pedig a 20. században alkotó szerzőket társít: a másodikhoz inkább az 1960-as évek előtt, míg a harmadik szakaszhoz a témában a hatvanas évektől publikáló és mindinkább interdiszciplinárizálódó keretek között tevékenykedő történészeket és társadalomtudósokat sorolva.

A politikai ideológiáktól áthatott *nemzetkoncepciók* terén Smith három fő irányzatot különít el: (1) liberális-organicista (például Jules Michelet és részben Ernest Renan felfogása), (2) konzervatív (mint Lord Acton és Max Weber vonatkozó észrevételei), illetve (3) marxista nézeteket (Marx, Engels, Karl Kautsky, Rosa Luxemburg és Lenin tézisei mellett főként az úgynevezett ausztromarxista gondolkodók, így Karl Renner és Otto Bauer¹⁹ nevéhez köthetők a nemzet mibenlétét a legrészletesebben tárgyaló munkák).

A második szakaszt alapvetően a különféle nemzet- és *nacionalizmustípusok* kidolgozása jellemzi, melyek az ideológiai-morális, valamint a térbeli és/vagy a kronológiai előfordulás osztályozási elvének a logikáját követik. Az első szempontrendszer megalkotója Carlton Hayes volt, aki nacionalizmus alatt (1) emberbaráti (Jean-Jacques Rousseau, Johann Gottfried Herder), (2) jakobinus, (3) hagyományelvű (Edmund Burke, Louis de Bonald, Friedrich Schlegel), (4) liberális (Wilhelm von Humboldt, François Guizot, Giuseppe Mazzini), (5) integrális (Maurice Barrès, Hippolyte Taine, Charles Maurras)

különbségek, amelyek abban nyilvánulnak meg, hogy a történészek egyes nemzedékei és csoportjai milyen alapjelentéssel ruházzák fel a nacionalizmus és a nemzet fogalmait." SMITH: *A nacionalizmus és a történészek*, 23. p. A nacionalizmuskutatók kérdésfeltevésai és a történetírás valamint a társadalomtudományok fejlődésének, az egymást követő és esetenként felülíró trendeknek az összevetése szintén fontos kutatástörténeti szempont, amint arra egy újabb összefoglaló hangsúlyosan rámutat: LAWRENCE, Paul: *Nationalism. History and Theory*, Pearson, Harlow, 2005.

¹⁹ L. különösen BAUER, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien, 1907. Vö. ZALAI Edvin (szerk.): *A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása, 1896–1914*, vál., bev. MÁTÉ István, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. A marxista nemzetkonceptiókról, valamint a marxista politikai gyakorlat és a „nemzet(iség)” viszonyának klasszikus feldolgozásáról L.: CONNOR, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, Princeton, 1984. A szociológusok és a nemzetproblematika kapcsolatáról vö. BIRNBAUM: *i.m.*, 81–84. p.; valamint Smith különböző historiográfiai összefoglalóit, különösen SMITH, Anthony D.: *Nationalism and classical social theory*, *The British Journal of Sociology*, 1983/1., 19–38. p. A 18. század végi és 19. századi klasszikus nemzetkonceptiókról magyarul L. még CSATÓ Éva (szerk.): *Mi a nemzet? Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

és (6) gazdasági (Friedrich List nevével fémjelzett) ideológiákat különített el egymástól.²⁰

A második és harmadik (azaz a tér- és időbeli felosztásra épülő) típusok kidolgozóinak legfontosabb képviselője Louis Snyder volt, aki az Edward Carr-féle – Európa-centrikus és háromosztatú – (1) korajkori, (2) népi-demokratikus, (3) tömeges-totalitáriánus – sémára épülő – kronologikus modellt²¹ globális horizontúvá tágította. Snyder már hétféle regionális altípust különböztetett meg: így az (1) európai osztódással szaporodó, (2) afrikai faji, (3) ázsiai antikolonialista, (4) közel-keleti vallási-politikai, (5) latin-amerikai populista, (6) az Egyesült Államokra jellemző olvasztótégely-, valamint (7) a szovjet messianisztikus nacionalizmust.²² Az ő nevéhez fűződik továbbá a kérdéskör klasszikus kronológiai szakaszolásának a kidolgozása is, amit egy korábbi munkájában (1) az integratív (1815–1871), (2) bomlasztó (1871–1900), (3) agresszív (1900–1945) és (4) jelenkori (1945–) nacionalizmusok egymásra következtetésének sémájaként vázolt fel.²³

Smith összefoglalásként arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos, azaz a második korszakra jellemző nacionalizmusértelmezések többsége kontextuális (és markánsan Európa-központú), pszichológiai (instrumentális) beállítottságú és jellemzően diffuzionista megközelítéssel operál. Velük szemben az újabb, a második világháborút követően színre lépő kutatók vizsgálati tárgyukat erőteljesen és sokszor differenciálatlanul *konstruált* (tehát a nacionalizmus mellett a nemzetet is *kitalált*, mesterséges) és modern képződménynek, általában a *modernitás* során kiépülő állami bürokrácia, szekularizáció, az utóbbi két évszázadban végbemenő ipari és társadalmi forradalmak, vagy általánosságban a kapitalizmus eredményének tekintik.²⁴

A részben Smith egyre-másra szaporodó összefoglaló áttekintéseiből kiindul (és persze több vonatkozásban vele polemizáló) újabb nacionalizmus-elméleti historiográfiák több szakasz megkülönböztetését is indokolhatónak tartják. Így például Umur Özkırımlı az ezredfordulón publikált áttekintésé-

²⁰ HAYES, Carlton: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, Richard R. Smith, New York, 1931. Ugyancsak erőteljes ideológiai megfontolások húzódnak az ekkoriban már megfogalmazódó nyugati-keleti, illetve voluntarista–organicista nemzetdefiniálási dichotómiák háttérében is. Ezekre alább részletesebben is kitérek.

²¹ CARR, Edward Hallett: *Nationalism and After*, Macmillan & Co. Ltd., London, 1945, 1–37. p.

²² SNYDER, Louis L.: *The New Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca (New York), 1968, 69–319. p.

²³ SNYDER, Louis L.: *The Meaning of Nationalism*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1954.

²⁴ Smith ezen írásában három brit történész (John Breuilly, Eric Hobsbawm és Elie Kedourie) munkáit emeli ki.

ben²⁵ már legalább négy, de inkább öt világosan elkülöníthető főbb fázissal számol. Az elsőt nála is a nacionalizmus ideológiájának születése és – elsősorban – európai térnyerése jelenti a 18. század végén és a 19. század folyamán. Az eszme kidolgozói, propagálói, instrumentalizálói és bírálói ekkor főleg filozófusok (mint például Rousseau, Herder, sőt – akarata ellenére – Kant, továbbá Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schlegel, Friedrich Wilhelm Schelling) és/vagy politikusok, illetve államférfiak (John Stuart Mill, Marx és Engels, Mazzini, Otto Bauer és Karl Renner), részben pedig már ekkor is történészek és korai társadalomtudósok (mint a már említett Michelet, Renan és Lord Acton, vagy a német Heinrich von Treitschke és Max Weber).²⁶

A második etapban, a két világháború között a problematika főként Hayes és Hans Kohn (továbbá Carr és Snyder) alapvetéseinek köszönhetően válik immár *szaktudományos* kutatások tárgyává. Ezalatt az értendő, hogy a 20. század első felében kialakuló akadémikus nacionalizmuskutatás diszkrét kutatási tárgyat lát a nemzetben, azt történelmi fejlődés útján kialakuló pozitív tényként kezeli, tárgyát lehetőleg biológiai metaforák mellőzésével és összehasonlító analízis útján²⁷ tanulmányozza. Sarkítva úgy is szokás érvelni, hogy a nacionalizmus kutatója ettől fogva már „nem lehet nacionalista” maga

²⁵ ÖZKIRIMLI, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, MacMillan, Basingstoke–London, 2000.

²⁶ Látszólag más véleményen van két emblemikus nacionalizmus-elméletalkotó, Anderson és Gellner. Az előbbi főműve bevezetőjében leszögezi, hogy „a többi izmussal ellentétben a nacionalizmus sosem termelte ki saját nagy gondolkodóit – itt nincsenek Hobbesok, Tocqueville-ek, Marxok vagy Weberek”. ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006, 20. p. Gellner hasonlóképp ítélt: „az efféle [ti. „nacionalista”] gondolkodók között nem sok különbség volt. Ha az egyik ki is dőlt a sorból, mások minden további nélkül a helyébe léphettek. [...] Egyikőjük sem volt pótolhatatlan. A nacionalizmus eszméjének a minősége szempontjából szinte lényegtelen volt, hogy konkrétan kik is képviselték.” GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1983, 124. p. A véleménykülönbség oka ismét a vita tárgyának az eltérőségében rejlik. Ha elfogadjuk Jaffrelot kritikai megállapítását, nevezetesen, hogy az andersoni és gellneri magyarázat sokkal inkább a 'nemzeti mivolt' (*nationhood*) kialakulása történelmi gyökereinek megvilágításra, semmint a nacionalizmus mint ideológia elméletének a kidolgozására összpontosít, akkor már is érthetőbb az iménti szerzők távolságtartó attitűdje. Kiváltképp figyelemreméltó e szempontból Gellner polémiája Elie Kedourie téziseivel Kant megítéléséről – L.: KEDOURIE, Elie: *Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1993⁴ (különösen 12–23. p.); illetve GELLNER: *Nations and Nationalism*, 130–134. p.

²⁷ Az összehasonlító módszer alapműveként itt érdemes utalni rá, bár a későbbi periódusban született és a modernista paradigmához tartozik (angolra pedig csak évtizedek múltán fordították): HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, trans. FOWKES, Ben, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

is.²⁸ Másképp fogalmazva, ennek értelmében Hayes és Kohn előtt a kérdés valamennyi kutatója *lényegileg* nacionalistának tekinthető. A Hayes és Kohn nyomdokain kiépülő nacionalizmuskutatás pedig elvileg értéksemleges – olykor azonban (főként a második világháború alatt és közvetlenül utána) akár kendőzetlen ellenérzésekkel – viseltetik vizsgálatának tárgya iránt, amely ebben a szakaszban mindenekelőtt a *nacionalizmus* mint doktrína vagy ideológia lényegének a feltárására, és kevésbé a 'nemzet mint olyan' megértésére irányult.

A nagyjából az 1945 és 1980-as évek vége közé tehető harmadik időszakban a történészek mellett már szociológusok és politikatudománnyal foglalkozó kutatók is bekapcsolódtak a tudományos diskurzusba – nem függetlenül a második világháború és az azt követő dekolonizáció tanulságaitól –, majd interdiszciplináris keretek között megindultak az úgynevezett *nemzetépítés* (*nation-building*) folyamataira koncentrálnó narratívák korábbi összehasonlítása és tipizálása helyett a makrotársadalmi és -gazdasági átalakulások széleskörű kvantitatív mérésein alapuló, statisztikákat előállító és elemző vizsgálatok. A *nemzetépítés* kutatásának klasszikus (lényegében társadalomtudományos) korszakaként is leírható fázisban az érdeklődés középpontjában mindenekelőtt a *modernizáció* és a hagyományos társadalmak modern társadalmakká *alakulási folyamatainak* a magyarázata állt, melyben a nemzet(állam) létrejöttének alapvető jelentőséget tulajdonítottak. A *nemzetépítési* irányzat legjellegzetesebb képviselői Daniel Lerner, Stein Rokkan, Charles Tilly és Karl W. Deutsch voltak.²⁹

Az 1970-es évek végétől, de különösen az 1980-as évek elején a klasszikus vita egyrészt az úgynevezett *modernista* iskola újszerű kérdésfeltevései által új kontextusba helyeződött, majd több ponton meghaladottá vált. Ekkorra értek be a *neomarxista* irányzat első eredményei,³⁰ de ekkoriban jelent meg

²⁸ Deklaratív formában L. például: „egyetlen komoly nemzet- és nacionalizmuskutató sem lehet a politikai nacionalizmus híve, legfeljebb úgy, ahogyan a Szentírás szó szerinti igazságában hívők: ők sem az evolucionizmus elméletéhez fognak aktívan hozzájárulni, hanem az archeológia vagy a szemita filológia tudományos gazdagításához. A nacionalizmus azt igényli, hogy erősen higgyünk valamiben, ami nyilvánvalóan nem úgy van.” HOBBSAWM, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*, ford. BARÁTH Katalin, Maecenas Kiadó, Budapest, 1997, 21. p.

²⁹ Vö. például DEUTSCH, Karl W.: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Technology Press of MIT and John Wiley & Sons Inc. – Chapman & Hall Ltd., New York – London, 1953; LERNER, Daniel: *The Passing of Traditional Society. Modernising the Middle East*, Free Press, New York, 1958; DEUTSCH, Karl W. – FOLTZ, William J. (eds.): *Nation-Building*, Atherton, New York, 1963; MERRITT, Richard L. – ROKKAN, Stein (eds.): *Comparing Nations. The Use of the Quantitative Data in Cross-National Research*, Yale University Press, New Haven – London, 1966; TILLY, Charles (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975.

³⁰ L. például HECHTER, Michael: *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1975; NAIRN, Tom: *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*, New Left Books, London, 1977.

a később részletesebben tárgyalandó úgynevezett *etnoszimbolista* irányzat első alapműve is.³¹ Egyes vélemények szerint az 1980-as évek fordulója előtti kutatások esetében tulajdonképpen nem is érdemes valódi nacionalizmus-*elméletekről* beszélni – legalábbis Ernest Gellner modelljének (első változatában az 1960-as évek derekán már publikált³²) részletes kidolgozása előtt semmi esetre sem.³³ Ő vázolt fel ugyanis először egy komplex gazdaság- és társadalomátalakulási modellt, amelynek klasszikus kifejtését az 1983-ban megjelent, talán legtöbbet (fentebb általam is) idézett munkájában csiszolta monolit egészé (majd kényszerült annak finomítására³⁴ az 1990-es években). Az 1983-as esztendő retrospektíve amúgy is a modernista-konstruktivista paradigma kulcsdátumának tűnik, tekintve, hogy ugyanezen esztendőben jelent meg első kiadásában az eredendően Délkelet-Ázsia-specialista Benedict Anderson már szintén hivatkozott kulcsszövege és a nem kevésbé gyakran idézett brit marxista történész, Eric J. Hobsbawm és szerkesztőtársa által a nyugat-európai nemzeteket lényegében „kitalált hagyományként” bemutató tanulmánykötet³⁵ is.

Özkirimli végül egy újabb, a posztmodern,³⁶ a nyelvi fordulat és az újszerű kutatási témák (mint az etnicitás-, diaszpóra- és multikulturalizmus-

³¹ ARMSTRONG, John A.: *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.

³² Tanulmánykötetének hetedik fejezeteként: GELLNER, Ernest: *Nationalism*, In: Uő.: *Thought and Change*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, 147–178. p.

³³ A gellneri életmű nacionalizmuselméleti értékeléséhez L.: HALL, John A. – JARVIE, Ian (eds.): *The Social Philosophy of Ernest Gellner* (Poznań Studies 48.), Rodopi, Amsterdam–Atalanta, 1996, 69–189. p.; HALL, John A. (ed.): *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998. Gellner és Anthony D. Smith között a nemzetek geneziséről („köldökéről”) folytatott 1995-ös polémiáról (Warwick-vita) vö. GYÁNI Gábor: *Nemzetelméletek és a történetírás*, In: Uő.: *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Pozsony, 2013, 73–112. p. (különösen 90–94. p.).

³⁴ Egyfelől öt egymást követő szakaszt vázolt fel ekkor a nem etnikai alapon szerveződő birodalmak és mikroegységek univerzumából a homogén nemzetállamok világába vezető úton, majd azokat, nyugatról keletre haladva, négy európai *időzónára* vetítette. Végül a 20. századi történelem két legváratlanabb fordulatának – a marxizmus összeomlása és az iszlám modernitásnak való makacs ellenállása – magyarázatával egészítette ki elméletét. Vö. GELLNER, Ernest: *The Coming of Nationalism and Its Interpretation. The Myths of Nation and Class*, In: BALAKRISHNAN, Gopal (ed.): *Mapping the Nation*, intr. by ANDERSON, Benedict, Verso, London – New York, 1996, 98–145. p.; GELLNER, Ernest: *Nationalism*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1997.

³⁵ HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

³⁶ Leginkább a nemzetdefiníciójában („elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnak képzelik el” – ANDERSON: *i.m.*, 20. p.) is visszaköszönő elképzelt (*imagined*) jelző tette kiváltképp közkedvelté és megtermékenyítővé Anderson monográfiáját a posztmodern állásponton lévők számára, jóllehet erre inkább félreérthetősége és -értelmezhetősége – ti. a ’nemzet’ képzeletbeli

kutatás fellendülése, az identitással, migrációval és állampolgársággal foglalkozó, valamint a rasszizmus-, a genderkutatás, illetve a hétköznapok *banális nacionalizmusa* által felvetett kérdésekre fókuszáló feldolgozások³⁷⁾ elburjánzásának hatására egy újabb szakaszt is elkülönít.³⁸ Miután az akadémi-

- (*imaginery*) jelentéstartományba helyezése – adott okot, mintsem a szerző egyébiránt modernista keretek között maradó elemzései. Vö. SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London – New York, 1998, 136–137., 142. p. Anderson posztkoloniális kritikájáról L.: CHATTERJEE, Partha: Whose Imagined Community? In: *Mapping the Nation*, 214–225. p.
- ³⁷ Vö. például ERIKSEN, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, London, 1993 (etnicitás és nacionalizmus); BHABHA, Homi K. (ed.): *Nation and Narration*, Routledge, London, 1990 (hibrid identitások); CHRISTIE, Clive J. (ed.): *Race and Nation. A Reader*, I. B. Tauris & Co., London, 1998 (rasszizmus és nemzet); PARKER, Andrew – RUSSO, Mary – SOMMER, Doris – YAEGER, Patricia (eds.): *Nationalisms & Sexualities*, Routledge, New York – London, 1992; MCCLINTOCK, Anne: „No Longer in a Future Heaven”. *Nationalism, Gender, Race*, In: ELEY, Geoff – SUNY, Ronald Grigor (eds.): *Becoming National. A Reader*, Oxford University Press, New York – London, 1996, 260–284. p.; WALBY, Sylvia: *Woman and Nation*, In: *Mapping the Nation*, 235–254. p.; WEST, Lois A. (ed.): *Feminist Nationalism*, Routledge, New York, 1997; MAYER, Tamar (ed.): *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*, Routledge, London – New York, 1999; YUVAL-DAVIS, Nira: *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria – SZENTMIKLÓSI Tamás, Új Mandátum, Budapest, 2005 (gender/kolonializmus és nemzet); BILLIG, Michael: *Banal Nationalism*, SAGE, London, 1995; EDENSOR, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*, Berg, Oxford – New York, 2002; FOX, Jon E. – MILLER-IDRISS, Cynthia: *Everyday nationhood*, *Ethnicities* 2008/4., 536–563. p.; SKEY, Michael: *The national in everyday life. A critical engagement with Michael Billig’s thesis of Banal Nationalism*, *The Sociological Review*, 2009/2., 331–346. p.; SKEY, Michael: *National Belonging and Everyday Life. The Significance of Nationhood in an Uncertain World*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011 (hétköznapi/banális nacionalizmus); GAL, Allon – LEOUSSI, Athena S. – SMITH, Anthony D., (eds.): *The Call of the Homeland. Diaspora Nationalisms, Past and Present*, Brill, Leiden, 2010 (diaszpóranacionalizmus).
- ³⁸ ÖZKIRIMLI: *Theories of Nationalism*, 190–211. p. Bővebb kifejtésükről L.: ÖZKIRIMLI, Umüt: *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005, 50–194. p. Vö. még DAY, Graham – THOMPSON, Andrew: *Theorizing Nationalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York, 2004, 84–148. p. Az utóbbi szerzőpáros ez újabb (eseményelvű, dekonstruktivista, kontextualizáló, diszkurzív, helyenként mégis normatív) szakaszt „posztklasszikus”-nak nevezi (DAY-THOMPSON: *i.m.*, 12–17. p.), amelyben a fentebb említett tematikai fókuszokon túl kiemelt figyelmet szentelnek az 1990 utáni politikaelméleti és politikai filozófiai megközelítéseknek is. Vö. például TAMIR, Yael: *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, Princeton, 1993; KYMLICKA, Will: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford – New York, 1995; MILLER, David: *On Nationality*, Clarendon Press, Oxford, 1995. Egy egészen friss nemzetelméleti monográfia pedig kifejezetten a nemzetfogalom újrapolitizálása mellett érvel, miközben a nemzetet wittgensteini értelemben vett *nyelvjátékok*nak tekinti, amelyet a lacani értelemben vett *hiányfogalomból* kiindulva épp az ruház fel értelmi potenciával, hogy nincs neki *valódi* értelme, ezért örökös változásra képes: „A nemzet egy makacsul állandó, próteuszi,

kus nacionalizmus- és nemzetépítés-kutatás hosszú évtizedek adatgyűjtése, esettanulmányai, tipológia- és elméletalkotási erőfeszítései során létrehozta a maga globálisan alkalmazhatónak vélt, hosszú távú (gazdasági, társadalmi, kommunikáció- és államszervezetbeli) változási folyamatokkal, lassan átalakuló struktúrákkal operáló modelljeit, az újabb megközelítések ezek érvényességének további tesztelése helyett másféle problémák vizsgálatában látták a módszertani továbblépés lehetőségét. Így például a nemzeti retorikák plurális szemléletén keresztül a nemzeti mivolta és identitásra vonatkozó elképzelések és narratívák kialakulása, illetve újratermelődése feltételeinek értelmezését tekintve előrevivő kutatási tárgynak.³⁹ Az újabb megközelítések nyomán kiszorulóban vannak az egymás kölcsönös kizárására irányuló törekvések, ahogy az átfogó, tér és időbeli kontextusoktól majdhogynem függetlenített és ezáltal globálisan alkalmazhatónak vélt kategóriák és modellek felállításának a lehetősége is erősen megkérdőjeleződni látszik. Különösen a posztmodern szemléletű kutatókra jellemző beállítódás, hogy a relevánsnak tekintett problémák hangsúlya sokszor áttevődik a *nemzet* mint 'homogén és reálisan létező entitás' mibenlétének és eredetének megértése helyett a 'szimbolikus, polivalens értelmet felvevő és homeosztatisz alkalmazkodásra képes' *nemzeti* heterogén *dimenziójának* feltérképezésére, esetenként akár a nemzet mint szubsztantív kategória dekomponálására.⁴⁰

E rövid kutatástörténeti váz konklúziójaként le szeretném szögezni, hogy lényegében három, egymáshoz szorosan kapcsolódó, ám az elemzés szempontjából viszonylag jól elkülöníthető fókusz köré szerveződik a nemzet és *ideológiájának* megértésére törekvő több évtizedes (egy- vagy két évtizedes) diskurzus és elméleti polémia. Az első a nemzet alapvető *természetének* a meghatározása. A második a nemzet és nacionalizmus – általában dichotómiák felállításában konkludáló – *jellemzőinek* a tipologizálása. A harmadik pedig a nemzet és nacionalizmus *keletkezésének* az idő- és térbeli rögzítése, létrejöttük okainak a feltárása. Az első – a 19. században már helyenként óvatosan érintett, jóllehet kevésbé taglalt – kérdésfeltevés a nemzetek eleve adott öntörvényűségét és önmagában vett értékét, *esszencializmusát*, illetve *mesterséges*, más jelenségek alá rendelt konstruált jellegét vizsgálja. A máso-

potens és politikai objektum, amely segíthet újraképzelnünk az elképzelt közösségeink jelentését." MACHIN, Amanda: *Nations and Democracy. New Theoretical Perspectives*, Routledge, New York – London, 2015, 5. p.

³⁹ A tágan vett nacionalizmus diskurzusként értelmezéséhez vö. CALHOUN, Craig: *Nationalism*, Open University Press, Buckingham, 1997; ÖZKIRIMLI: *Contemporary Debates on Nationalism*, 28–33. p.

⁴⁰ Bírálóiak szemében akár Gellner, Anderson, Hobsbawm és Smith is közös, meghaladottnak tekintett platformra kerülnek, mint akik a nemzetet szubsztanciális és fejlődéselvű entitásnak tartják. Vö. például BRUBAKER, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*, ford. ERDŐSI Péter, L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006, 29–31. p.

dik lényegében a nemzet *valódi* (általában politikaiként vagy kulturálisként meghatározott) mibenlétéről folytatott, már a 19. században megkezdett vitákhoz kapcsolódik, azokból nőtte ki magát és tér vissza időről időre. A harmadik – az előbbitől nehezen elválasztható – polémia pedig a nemzetek (és a hozzájuk valamilyen módon kapcsolódó) nacionalizmusok *időtleniségére*, *ősiségére* vagy (relatív) modernségére reflektál. Az alábbiakban ezen hármas szempontrendszer⁴¹ alapján tekintem át vázlatosan a nemzet és nacionalizmus kutatásának különféle elméleteit.

„Mi a nemzet?”

A nemzet fogalmi megragadhatóságának problémáiról már röviden említést tettem. A klasszikus renani kérdés⁴² megválaszolásának a tétje látszólag semmit sem veszített aktualitásából és jelentőségéből az utóbbi bő évszázadban. Számptalan szerzőt lehetne idézni egy *globálisan* és *időtlenül* alkalmazható nemzetdefiníció megalkotásának a lehetetlenségéről.⁴³ A kérdés újrafogalmazásainak feltérképezése mégis célravezetőbbnek látszik. A feloldhatatlan strukturális kettősségekre építő nemzet- (és nacionalizmus-) definiálási próbálkozások ugyanis egymásra rakódva oszcillálnak a voluntarizmus és organicizmus, politika és kultúra, Nyugat és Kelet, polgári (*civic*) társadalom és etnokulturális közösség közötti különbségtételekből kinövő (olykor szinte valóságos *ellen-*) fogalmak⁴⁴ kidolgozásakor és – sokszor reflektálatlan – használatában.

⁴¹ Ez a hármas szempontrendszer az etikai-filozófiai, antropológiai-politikai és történeti-szociológiai kérdésfeltevések közötti különbségtételként is értelmezhető. Vö. SMITH: *Nationalism and Modernism*, 8. p.

⁴² Magyarul L.: RENAN, Ernest: Mi a nemzet? [1882], ford. RÉZ Pál, In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, 171–187. p.

⁴³ Íme az egyik legszemléletesebb metafora: „Vagy az a helyzet, hogy a definíciónak megfelelő alakulat nem (esetleg még nem) »nemzet«, illetve nincsenek nemzeti aspirációi, vagy az elismert »nemzetek« nem felelnek meg a feltételeknek vagy feltételrendszereknek. De hogyan is lehetne másképp, hiszen történetileg új, formálódó, változó és távolról sem egyetemes entitásokat próbálunk állandó és egyetemes keretek közé illeszteni? Mi több [...] az említett kritériumok – nyelv, etnikum, egyebek – maguk is zavaros és kétértelmű fogalmak, s a szemlélő számára éppen annyira hasznosak, mint tereppontként a bárányfelhők az utazó számára. Ettől lesznek e kritériumok olyan félelmetesen alkalmassá propaganda- és gyakorlati célokra, s oly kevésbé alkalmassá a deskriptív szándékok számára.” HOBBSAWM: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 12. p.

⁴⁴ Különösen, amikor az általános fogalomhasználat *konkrét* nemzethez tapad. „A belső szerkezet és a külső elhatárolás ellentétének polemikus kiéleződése csak akkor következik be, amikor az alapfogalmakhoz nevek kapcsolódnak. [...] Csak a többi nép egyedi megnevezésekor válnak a saját népet jelölő fogalmak aszimmetrikus ellenfogalmakká.” KOSELLECK: *i.m.*, 9. p.

A közös történelmi örökség és a jelenbeli együttélés jövőbeli folytatása mellett hitet tevő politikai akarat kettős pillérén nyugvó renani nemzetdefiniáció⁴⁵ által is inspirálva elsőként a szintén történész Friedrich Meinecke dolgozott ki egy bináris szembenálláson nyugvó kettős nemzetkonceptiót.⁴⁶ A *Kulturnation* versus *Staatsnation* fogalmi párosában rejlő markáns dinamika komoly hatástörténeti utat járt be napjainkig, miközben hatóköre sokszor átcúszott a *nemzet* szemantikai terrénumáról a *nacionalizmus*éra. Meinecke után a módszeres nacionalizmuskutató – Kemiläinen szavaival⁴⁷ – Hayes melletti „alapító ikeratyaként” tekinthető Hans Kohn értekezett elsőként eredetét és jellegét tekintve *nyugati* és *keleti* nacionalizmusról.⁴⁸ Kohn moralizáló elmélete a nyugati országokra (azaz Nagy-Britanniára, Franciaországra, Hollandiára, Svájcra és az Egyesült Államokra) jellemző nacionalizmust a *voluntarista*, *racionalista*, *kozmpolita* és *optimista* jelzőkkel írja le. Ezzel szemben – lényegében az egész világ maradékára érvényes – *keleti nacionalizmust organikus*, kulturális alapokra építő, felfokozott érzelmekkel telített, misztikus, partikuláris és tekintélyelvű ideológiaként jellemzi. Kohn mindazonáltal a nyugatin belül is elkülöníti egymástól az individualista angol-szász, valamint a kollektivistá beállítottságú francia nacionalizmustípust. A leginkább Kohn munkái nyomán meghonosodó *térbeliesített* szembeállítás különféle változatait azonban részben hamarosan kiszorította a *politikai* versus *kulturális* nacionalizmus-ellentétpár használata.⁴⁹ Az oppozíciópárt később a francia antropológus, Louis Dumont szűkítette le ismét és kötötte két

⁴⁵ „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképp egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget.” RENAN: *i.m.*, 185. p.

⁴⁶ MEINECKE, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin, 1911².

⁴⁷ KEMILÄINEN: *i.m.*, 10. p.

⁴⁸ KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, The Macmillan Company, New York, 1944. Kohn főművének kritikus újraolvasásához és szerzője eszmetörténeti kontextusba helyezéséhez legújabban L.: CALHOUN, Craig: *Inventing the opposition of ethnic and civic nationalism. Hans Kohn and The Idea of Nationalism*, In: Uő.: *Nations Matter. Culture, History and the Cosmopolitan Dream*, Routledge, London-New York, 2007, 117–146. p.

⁴⁹ A kulturális versus politikai nacionalizmusok megkülönböztetését tárgyaló és magyarul is olvasható szakirodalom kapcsán L.: PLAMENATZ, John: *A nacionalizmus két típusa*, ford. SZANYI Imre, In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, 52–67. p. Míg Kohn a 19. századi német és általában a közép-európai nacionalizmusokat a *keleti típusba* sorolja, addig a Gellner által „szomorú montenegróiként” aposztrofált oxfordi professzor (GELLNER: *Nations and Nationalism*, 99. p.) Plamenatz már kevésbé politikai ideológia, mint inkább a mögöttes *magaskultúrák* fejlettsége alapján különíti el egymástól a politikai és kulturális nacionalizmusok típusát. L. továbbá KAMENKA, Eu-

markánsan különböző intellektuális kánonhoz, konkrétan a francia és a német filozófiai hagyományok intézményesüléséhez.⁵⁰ A normatív dichotómia és *dimenzionális ellentét*⁵¹ továbbra is szívós termékenységgel hatja át a nemzet és nacionalizmus kutatástörténetét. Különbség közöttük főként az ellentétpárok elnevezésében mutatkozik (mint például a „régí” történetileg „folytonos” versus „új, szándékosan kreált” nemzetek antagonizmusa Hugh Seton-Watson munkáiban⁵²) – a *binaritás* maga azonban lényegében valamennyi megközelítést markánsan áthatja.⁵³

gene: Political Nationalism. The Evolution of the Idea, In: Uő.: *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, Edward Arnold, London, 1976², 3–20. p.

⁵⁰ DUMONT, Louis: Une variante nationale. Le peuple et la nation chez Herder et Fichte, In: Uő.: *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Éditions du Seuil, Paris, 1983, 115–131. p.; DUMONT, Louis: *Homo aequalis, II. L'idéologie allemande. France-Allemagne et retour*, Gallimard, Paris, 1991. Dumont elméletének egy gondolatba sűrített esszenciája ekképp summázható: egy német „elsősorban német, és csak illetéknépp ember”, a francia pedig „először ember, és csak történetesen francia”, L.: DUMONT: Une variante nationale..., 129–131. p.

⁵¹ Hogy a nemzetproblematika történetiségének talán legismertebb hazai kutatójának szavait idézzem. Vö. SZÜCS Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához, In: Uő.: *Nemzet és történelem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984², 189–279. p., idézet: 196–197. p.

⁵² L. például SETON-WATSON, Hugh: *Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Westview Press, Boulder (Colorado), 1977, 6–13. p. Megjegyzendő, hogy a különbségtétel fontos szerepet játszik már a 19. századi marxizmusban is, ahol a hegeli értelemben vett *történelmi és történelem nélküli népek (Geschichtlosen Völker)* közötti distinkció indukálta a nemzet versus *nemzetiség* (az állami létet nélkülöző közösségek) fogalmi megkülönböztetését, különösen Engelsnél. A *történelem nélküli népek* eszerint inherensen reakciósak, mivel a kapitalista termelési mód elsajátítására alkalmatlanok lévén érdekeik tartós biztosítása a régi rend status quójának fennmaradásától függ. (Marx és Engels ebből a taktikai megfontolásból támogatták a német és olasz egységet, illetve a magyar, lengyel és ír szabadsághüdelmeket, miközben erőteljesen elítélték a Habsburg, Romanov és Ottomán Birodalom integritása ellen irányuló *nemzetiségi mozgalmak* törekvéseit.) A nemzet versus nemzetiség (= 'premodern nemzet') – a lehetséges mértékig – következetes fogalmi megkülönböztetését Magyarországon leginkább Szücs Jenő szorgalmazta a témára vonatkozó írásaiban.

⁵³ Alapjában ide sorolható a *területiségen* illetve *etnicitáson* nyugvó nemzetek, illetve közvetlen előzményeik (*laterális és vertikális* etnikumok) oppozíciópárja Anthony Smithnél, melyek alatt ő ideáltípusokat ért (SMITH, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986; SMITH, Anthony D.: *National Identity*, Penguin Books, London, 1991). Újabb munkáiban Smith már inkább a nemzetké alakulás két-féle (*bürokratikus bekebelezés* vagy *anyanyelvi mobilizáció útján történő*) *folyamatáról* értekezik, az egyes társadalmak *közéleti kultúrájának politikai hagyományai* terén pedig legújában háromféle történeti mintát különít el az ideáltipikus nemzet mint 'történeti kultúrközösség' szempontjából: 1) hierarchikus és birodalmi, 2) isteni szerződésen nyugvó (*covenantal*) és népi, 3) állampolgári (*civic*) és republikánus ethosz. Vö. SMITH,

A strukturális ellentétpárok magvából tehát lassanként egyfajta kvázi ahistorikus ideáltípuspár kristályosodott ki, melynek elemei az alábbiak. Szokás egyfelől *államnemzetről* beszélni, amely egy jól körülhatárolható területhez kötődik, az állami intézmények közös szellemiségében nyilvánul meg, és társadalmi szerződésen alapul (*Nation-contract*). Ezzel áll szöges ellentétben a *kultúrnemzet*, amely közös kultúrán, mindenekelőtt annak legfőbb médiuma, a *nyelv* közösségén alapul, és amely közös *karaktert* feltételez. Ez utóbbi egyfelől a külsődleges, fizikai megjelenés hasonlóságában, másrészt belső morális tulajdonságok egyöntetűségében, azaz egyfajta „nemzeti jellegben” (*Volksgeist*) ölt testet. Az első típus szándéka szerint tehát egy alapvetően politikai konstrukció, amennyiben az állampolgárok (*citoyens*) alkotta társadalom (*Gesellschaft*), más szóval a szuverén nép általános érvényű akaratóból (*volonté générale*), mintegy *mindennapos népszavazás* keretében, állampolgári-territoriális elven (*ius soli*) hozza létre az egységes és oszthatatlan *nemzetállamot*, és mint ilyen szinte minden elemében a felvilágosodás racionalista filozófiájában és a nagy francia forradalom eszméiben gyökerezik. Vele szemben a (valós vagy fiktív) etnikai-leszármazási elven alapuló (*ius sanguinis*), közös kultúrájú, történelmű és érzésű, az egyének pusztá számtani összességénél minőségileg magasabb rendű organikus közösség (*Gemeinschaft*) alkotta kultúrnemzet áll, amely a német romantika idealista filozófiájában leli eredetét. A két fő nemzettípus tehát alapvetően két eltérő filozófiai paradigma, majd történetírói iskola tradíciójához kötődik.⁵⁴

E fentebbi modell kritikátlan továbbhasználhatóságára mindazonáltal újabban többen is meggyőzően rámutatnak. A francia politológus, Alain Dieckhoff⁵⁵ felfejti egyfelől az ideáltípusok alapjául szolgáló két nemzeti ha-

Anthony D.: *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*, Blackwell, Oxford, 2008.

⁵⁴ RENAUT, Alain: Logiques de la nation, In: DELANNOI, Gil - TAGUIEFF, Pierre-André (éds.): *Théories du nationalisme*, Kimé, Paris, 1991, 29-46. p.; SCHNAPPER, Dominique: *La Communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*, Gallimard, Paris, 1994; FINKIELKRAUT, Alain: *A gondolkodás veresége*, ford. VIDOR Pálné, Osiris Kiadó, Budapest, 1996; KEDOURIE: *i.m.*; COUTURE, Jocelyne - NIELSEN, Kai - SEYMOUR, Michel: Introduction: Questioning the Ethnic/Civic Dichotomy, In: UÖK.: *Rethinking Nationalism*, University of Calgary Press, Calgary, 1998, 1-61. p. L. továbbá KOHN: *The Idea of Nationalism*; KOHN, Hans: *The Mind of Germany. The Education of a Nation*, Charles Scribner's sons, New York, 1960; KOHN, Hans: *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, Van Nostrand, New York, 1967; BRUBAKER, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1992.

⁵⁵ DIECKHOFF, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása - a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése, ford. KÉRI Rita, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 298-311. p.

gyomány kölcsönös belső pluralitását,⁵⁶ másfelől meggyőzően érvel amellett, hogy a kultúra és politika közötti finom dialektika összjátéka lényegében *va-lamennyi* modern nemzeti mozgalom sajátjának tekintendő.⁵⁷ Hasonló konklúzióra jut a modern nemzet ismérveit számba vevő Schöpflin György, aki szerint ez három, lényegileg *elválaszthatatlan* és szükségszerű alaptényezőből tevődik össze: a civil társadalomból, az államból és az etnicitásból.⁵⁸ A mód-szertani/szemléleti binaritás maga mégis nehezen, de legalábbis nehézkesen meghaladhatónak bizonyul. A már hivatkozott Rogers Brubaker például az állampolgári kontra etnikai nacionalizmus- és nemzetfelfogást egy semle-gesen leíró, így az előbbi (*manicheus*) fogalompár morális teherterelésétől megsza-badított új konceptuális dichotómiával, az államkeretű (*state-framed*) versus államellenes (*counter-state*) nemzet- és nacionalizmusfelfogás alternatívájával javasolja felváltani.⁵⁹

Nemzet és nacionalizmus ős/eredetisége versus konstruált modernsége

A nemzetek létrejöttének/kialakulásának vizsgálata az úgynevezett naciona-lizmuskutatás talán legtöbb fejtörést eredményező dilemmája, amely szintén két alapvető táborra osztja a témával foglalkozókat: egyesek a nemzeteket kifejezetten ősidők, de legalábbis sok évszázada létező, mások – épp ellenke-zőleg – tipikusan modern jelenségként hajlandóak csak értelmezni. Az előb-

⁵⁶ A francia nemzetfogalom összetettségének történetéhez vö. NOIRIEL, Gérard: „Peuple”, „nation”: histoire et enjeux des mots, In: Uő.: *Population, immigration et identité nationale en France XIX^e-XX^e siècle*, Hachette, Paris, 1992, 5–41. p.; a német nemzetkonceptió többrétűségének fogalomtörténeti beágyazottságáról pedig KOSELLECK–GSCHNITZER–SCHÖNEMANN: *i.m.*. A középkori német nemzettudat kifejezetten *politikai* jellegéről és a *Kulturnation* koncepciójának biedermeier eredetéről L. még SCALES, Len: *Late medieval Germany: an under-States nation?*, In: SCALES, Len – ZIMMER, Oliver (eds.): *Power and the Nation in European History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 166–191. p.

⁵⁷ Ugyanezt hangsúlyozza szintén CALHOUN: *Inventing the opposition of ethnic and civic nationalism*, 145–146. p.

⁵⁸ SCHÖPFLIN György: *A modern nemzet*, ford. BORBÁS Mária és mások, Attraktor, Mária-besnyő–Gödöllő, 2003.

⁵⁹ BRUBAKER, Rogers: *Myths and misconceptions in the study of nationalism*, In: *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, 272–306. p., különösen 298–301. p. Egy másik, hasonló ajánlat a *formális és informális* nacionalizmus fogal-mi megkülönböztetése (ERIKSEN, Thomas Hylland: *Formal and informal nationalism, Ethnic and Racial Studies*, 1993/1., 1–25. p.), Machin pedig a *poszt- és pro-nacionalis-ta* megközelítések szembenállását kívánja meghaladni (MACHIN: *i.m.*, 89–116. p.). Az etnikai versus állampolgári nacionalizmus relevanciájának további kritikájához vö. még ÖZKIRIMLI: *Contemporary Debates on Nationalism*, 24–26. p.; illetve – teljesen más alapállásból – GAT: *Nations*, 7. p., 211. p.

bi álláspontra helyezkedőket a szakirodalom általában *primordialistának* és/vagy *perennialistának*, az utóbbi képviselőit *modernistának* nevezi. A kutatástörténeti összefoglalók olykor egy alternatív, a két egymást markánsan kizáró alapállás közé pozicionált harmadik irányzatot is elkülönítenek, az úgynevezett *etnoszimbolizmust*.⁶⁰ A kontinuitás és (többé-kevésbé radikális) diszkontinuitás mellett szóló érvekről folyó vita⁶¹ mindenesetre szoros összefüggésben áll ama másik alapkérdéssel, hogy a nemzet általában véve esszenciális vagy *mesterséges* (konstruált,⁶² instrumentális, elképzelt,⁶³ kitalált⁶⁴) jelenségként értelmezendő-e inkább. Az utóbbi időben mind többen mutatnak rá arra, hogy a konstruáltság vagy esszencialitás kérdése sok tekintetben elkülöníthető a nemzet történeti beágyazottságának a problémáitól, ezért nem minden esetben indokolt azt a nemzet kialakulásáról szóló vitákkal keverni, dacára annak, hogy a kétfajta polémia vitapontjai az egyes elméletekben sokszor elválaszthatatlanul egymásba szövődnek.

A nemzet folytonosságáról vitázó két fő irányzat közötti egyet nem értes tétje egyúttal nemzet és nacionalizmus *viszonyának* a lényegét érinti. A modernista Hobsbawm tömör megfogalmazásában „a nemzetek nem teremtenek államokat és nacionalizmusokat: a folyamat fordítva zajlik le”.⁶⁵ A modernisták alaptézisével szembehelyezkedők szerint viszont a nemzeteket nemhogy a nacionalizmusok hoznák létre, hanem az előbbieik létezése messze megelőzi a *modern* nacionalizmusok megjelenésének korát. Jóllehet napja-

⁶⁰ Előfordul továbbá, hogy a *harmadik út* létezésének lehetőségét vonják kétségbe, ezért az etnoszimbolistákat is primordialistaként könyvelik el. L. például BREUILLY, John: *Approaches to Nationalism*, In: *Mapping the Nation*, 146–174. p., 150–154. p.

⁶¹ A kurrens polémiák és elméleti diszpozíciók megismeréséhez hasznos bevezetőt kínál: ICHIO, Atsuko – UZELAC, Gordana (eds.): *When is the Nation? Towards an understanding of theories of nationalism*, Routledge, London – New York, 2005.

⁶² „[...] a nemzetet az ember csinálja – a nemzet az emberek meggyőződéséből, lojalitásából és szolidaritásából összetevődő emberi alkotás.” GELLNER: *Nations and Nationalism*, 7. p.

⁶³ Vö. a 36. jegyzettel.

⁶⁴ „[...] mivel a modern »nemzetet« szubjektíve alkotó oly sok minden [...] konstrukciókból áll össze [...] a nemzet jelensége nem vizsgálható kielégítően a »kitalált hagyománynak« szentelt gondos figyelem nélkül.” HOBBSAWM, Eric: *Introduction: Inventing Traditions*, In: *The Invention of Tradition*, 1–14. p., 14. p.

⁶⁵ HOBBSAWM: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 18. p. Vagy ugyanez bővebben, Gellner megfogalmazásában (amelyet egyébként Hobsbawm az iménti helyen maga is szó szerint idéz): „A nemzet az emberiség osztályozásának természetes, Istentől származó módja mint inherens, bár sokáig késlekedő politikai végzet nem egyéb mítosznál. A valóság ezzel szemben – tetszik vagy nem, ám elkerülhetetlenül – az, hogy a nacionalizmus, olykor már létező kultúrákat nemzetté tesz, máskor feltalál nemzeteket, igen gyakran pedig létező kultúrákat semmisít meg. A nacionalizmus történelmi ágensei természetesen nem tudják, mit cselekszenek, ez azonban már más kérdés.” GELLNER: *Nations and Nationalism*, 48–49. p.

ink nacionalizmus kutatásában viszonylag kevesen helyezkednek egyoldalúan *primordialista* alapállásra,⁶⁶ az 1940-es évek második fele előtt a kérdéskör számos neves kutatója tulajdonképpen perennialistának számított. Azaz, ha el is fogadta a *nacionalizmus* mint politikai ideológia relatív újszerűségét, az egyes nemzetek középkori, sőt némelyek ókori *eredetét* lényegében egyikőjük sem vonta komolyan kétségbe.⁶⁷ Ez akkor is így volt, ha közülük sokan elvetették a nemzetek biológiai determináltságának posztulátumát.⁶⁸

Különösen Anthony D. Smith tartja fontosnak nyomatékosítani, hogy a perennializmus nem feltétlenül azonos a primordializmussal. Az előbbi felfogás képviselői szemében a nemzet – mindenekelőtt múltbeli (írással és/vagy régészeti) források által igazolhatóan – az emberi közösségek régóta létező szerveződési formája. Mivel a lényeg számukra az időbeliségbe ágyazottság értelemben vett *történeti folytonosság*on van, ezért a perennialisták nem minden körülmények között esszencialisták is egyben – szemben a primordialisták többségével, akik számára a nemzet természetes és organikus képződmény (impliciten persze, régisége okán, a perennialista szerzők többsége is óhatatlanul ezt sugallja). A perennialista téziseket a primordialistáktól akkurátusan elkülöníteni törekvő Smith kétfajta perennialista irányzatot is megkülönböztet: (1) az egyedi (partikuláris) nemzetek hosszú történeti folytonosságát hangsúlyozó, (2) a konkrét történeti beágyazottság helyett az ideáltipikus nemzet – jóllehet térben és időben változó formában – visszatérő változatai mögötti univerzalizmusát valló nézeteket. A nemzetet folytonos (kontinuus), illetve időről időre visszatérő (rekurrens) jelenségnek tekintő felfogások lényege tehát a többé vagy kevésbé megszakítatlan, hosszútávú történeti beágyazottság erőteljes hangsúlyozásában rejlik.⁶⁹

⁶⁶ Ennek kapcsán gyakran idézik Brubaker kilencvenes évekbeli látletét („Komoly kutatók ma már nem osztják azt a nézetet, amit rutinszerűen a szalmabábok világában élő primordialistáknak szokás tulajdonítani: hogy tudniillik a nemzetek vagy az etnikai csoportok primordiális, változatlan entitások lennének” – BRUBAKER: *Nacionalizmus új keretek között*, 24–25. p.), jóllehet – mint látni fogjuk – a kutatástörténeti paletta ennél jóval összetettebb.

⁶⁷ Vö. például egy korabeli társadalomtörténész vonatkozó megállapításával: „Nincs nagyobb képtelenség, mint amikor összetévesztjük a nyelvet a nemzetiséggel. De akkor sem követünk el kisebb tévedést, ha tagadjuk a nemzettudat kikristályosodásában játszott szerepét. Márpedig a szövegek nem hagynak kétséget afelől, hogy – Franciaországban és Németországban – már az 1100-as év táján világosan kialakult a nemzeti hovatartozás tudata.” BLOCH, Marc: *A nemzettudat* [1940], In: Uő.: *A feudális társadalom*, ford. SUJTÓ László, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 459–464. p., 463. p.

⁶⁸ Amire már például Renan is részletesebben kitért: RENAN: *l.m.*, 177–181. p.

⁶⁹ Újabbban a *neo-perennializmus* erőteljes hullámára is felhívja a figyelmet (SMITH: *The Cultural Foundations of Nations*, 4–8., 92–106. p.; SMITH, Anthony D.: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*, Routledge, London – New York, 2009, 9–11. p.), amelynek képviselői a strukturalista modernizmussal kevésbé vitatkoznak, a kronológiai modernizmussal viszont annál több, relevánsnak tetsző ellenérvet szegeznek

A primordialisták a tipikus perennialista beállítódás ellenében a történelem helyett az adott közösségek természetességében és (ős)eredetiségében látják a nemzetek meghatározásának lényegét. A primordialista szemléletmód ezért egyfelől az organicista nacionalistákat (mint például a Rousseau-t értelmező Sièyes abbét, a német romantikus filozófusokat és az 1871 utáni francia szellemi élet jelentős részét⁷⁰), másfelől – a 20. század második felében – olyan társadalomtudósokat (különösen kulturális vagy szociálintropológusokat) jellemez, akik a 'szerves emberi közösség' értelemben vett nemzet vonatkozásában elsődlegesen a tagjaikat szorosan egymáshoz fűző érzések és hiedelmek működését kívánják megérteni.

A primordializmus úgynevezett *szociobiológiai* irányzatát képviselő Pierre L. van den Berghe az etnikai csoportot, rasszt és nemzetet egyaránt olyan – valós vagy fiktív – kiterjesztett szelektív *rokonsági formának* tekinti, amelyet a szóban forgó csoport tagjait a kölcsönös előnyökhöz való hozzáférésük érdekében mozgató kölcsönösség és kényszer (mintegy „etnikai nepotizmusként” működve) tart

szembe némely (főleg nyugat-európai) nemzet intézményes kontinuitását hangsúlyozva a (késő) középkortól napjainkig. L.: REYNOLDS, Susan: *The community of the realm*, In: Uő.: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*, Clarendon Press, Oxford, 1984, 250–331. p.; BEAUNE, Colette: *Naissance de la nation France*, Gallimard, Paris, 1985; HASTINGS, Adrian: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997; GILLINGHAM, John: *The English in the Twelfth Century. Imperialism, National Identity and Political Values*, The Boydell Press, Woodbridge, 2000; DAVIES, Rees: *Nations and National Identities in the Medieval World. An Apologia*, *Journal of Belgian History*, 2004/4., 567–579. p.; FOOT, Sarah: *The historiography of the Anglo-Saxon 'nation-state'*, In: *Power and the Nation in European History*, 125–142. p.; REYNOLDS, Susan: *The idea of the nation as a political community*, In: *Power and the Nation in European History*, 54–66. p.; WORMALD, Patrick: *Germanic power structures. The early English experience*, In: *Power and the Nation in European History*, 105–124. p. (Ahogy már volt róla szó, a késő középkori „Németország” mint – politikai értelemben vett – nemzet melletti érvekről L.: SCALES: *i.m.*) Modernista vitapartnereik ellenérveivel szembe. például KUMAR, Krishan: *The Making of English National Identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003; BREUILLY, John: *Changes in the political uses of nations: continuity or discontinuity?*, In: *Power and the Nation in European History*, 67–101. p.; BREUILLY, John: *Dating the nation. How old is an old nation?*, In: *When is the Nation? Towards an understanding of theories of nationalism*, 15–39. p. A polémia korántsem egyszerűsíthető medievalisták és modernisták eltérő forrásbázison és módszertani megfontolásokon alapuló szakmai „süketek párbeszédére”, hiszen prominens középkorkutatók között is vannak, akik cáfolják a modern európai nemzetek (kora) középkori beágyazottságát (a magyarul is olvasható munkák közül L. például GEARY, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*, ford. DURÓ Gábor, Atlantisz, Budapest, 2014). A középkori európai nacionalizmus megítéléséről folyó történészviták korábbi szakaszához vö. TIPTON, C. Leon (ed.): *Nationalism in the Middle Ages*, Holt, Rinehart and Winston, 1972.

⁷⁰ Az utóbbiakhoz vö. például GIRARDET, Raoul: *Le nationalisme français. Anthologie 1871–1914*, Le Seuil, Paris, 1983.

egyben és különít el más csoportoktól.⁷¹ A primordializmus másik, a *kultúra* szerepét középpontba állító irányzatának fő képviselője a szimbolikus-interpretatív antropológia közelmúltbeli klasszikusa, Clifford Geertz. Az irányzat *névodójaként* mégsem őt, hanem az amerikai szociológust, Edward Shilst tartják számon, akinek bő fél évszázada megjelent tanulmánya használta először a „családon belüli rokonságérzet” leírására a *primordiális* jelzöt, amellyel az etnikai csoportok tagjai közötti *érzések* eredetét és erejét olyan „szavakkal ki nem fejezhető jelentésként” értelmezte, melyet használói „a vérségi köteléknek tulajdonítanak”.⁷² Geertznek először az 1960-as évek első felében papírra vetett elmélete⁷³ arra az ellentmondásra keresett választ, hogy a 20. században létrejövő afrikai és ázsiai országok lakóinál miért mutatható ki továbbra is *primordiális* személyes kötődés a közösséget meghatározó nyelvhez, szokásokhoz, fajhoz, valláshoz és lakóterülethez. Geertz fogalomhasználata mindazonáltal számos félreértésre adott és ad továbbra is okot. Néhányan önálló primordialista paradigmát olvasnak ki Geertz (és részben Shils) írásaiból, amely az alábbi tételek köré szerveződik: (1) a primordiális identitás vagy kötődés *a priori*, eleve adott, minden egyéni tapasztalatot megelőző, ezért természetes és szellemi, nem pedig társadalmi adottság; (2) a primordiális érzelmek „szavakba nem önthetők” (*ineffable*), ellenállhatatlanok és kényszerítő erejűek; (3) a primordializmus lényegét tekintve az érzelmekről szól.⁷⁴ Újabban – a primordializmus iránt nagyobb megértést tanúsító Anthony D. Smith mellett immár mások is⁷⁵ – igyekeznek rámutatni, hogy a geertzi *primordializmus* nem az etnikai kötelékekre magukra, hanem azok ilyenén (az etnikai csoport tagjai által megélt) *felfogására* irányul. Következésképp a geertzi értelemben vett kulturális primordializmus inkább szociálfenomenológiai irányultságú, az etnikai kötelékek primordiális értelmezése nem valamiféle naturalista *a priori* szinonimájaként értendő.⁷⁶

⁷¹ Vö. VAN DEN BERGHE, Pierre L.: Race and Ethnicity. A Sociobiological Perspective, *Ethnic and Racial Studies*, 1978/4., 401–411.p.; VAN DEN BERGHE, Pierre L.: *The Ethnic Phenomenon*, Elsevier – Science Publishing Co., New York – London, 1981; VAN DEN BERGHE, Pierre L.: Does race matter?, *Nations and Nationalism*, 1995/3., 357–368. p. A szociobiológiai megközelítést alkalmazó további irodalomhoz vö. GAT: *i.m.*, 391. p. (1. jegyzet).

⁷² SHILS, Edward: Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties, *The British Journal of Sociology*, 1957/2., 130–145. p., 142. p.

⁷³ GEERTZ, Clifford: The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States, In: UÓ.: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz*, BasicBooks, New York, 1973, 255–310. p.

⁷⁴ Vö. ELLER, Jack David – COUGHLAN, Reed M.: The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments, *Ethnic and Racial Studies*, 1993/2., 183–201. p.

⁷⁵ TILLEY, Virginia: The terms of the debate: untangling language about ethnicity and ethnic movements, *Ethnic and Racial Studies*, 1997/3., 497–522. p.

⁷⁶ Tilley ezt Geertz kultúra-definíciójával is siet alátámasztani: „Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok, s amelynek hasznosságát ezekben a tanulmányokban próbálom bizonyítani: lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem,

A fentebb kifejtettek fényében a modernizmus valódi antitézise tehát sokkal inkább a perennializmus – hiszen a (*modern*, azaz kulturális vagy szociobiológiai) primordializmus önmagában nem sok figyelmet szentel a nemzet, illetve etnikai csoportok *történetiségének*. Visszatérve hát a fejezet alapkérdéséhez: honnan tudjuk, hogy *mikortól* datálható a nemzet(ek) kialakulása? Másképp fogalmazva: mi különbözteti meg a *perennialistát* a *modernistától*? E tekintetben a lehetséges válaszok relevanciája magától értetődően a *modernitás* definiálásán áll vagy bukik. Modernitáson (és/vagy *modernizáció*) márpedig viszonylag különböző dolgokat szoktak érteni,⁷⁷ például annak függvényében, hogy annak eszmetörténeti,⁷⁸ gazdasági, politikai⁷⁹ vagy szociokulturális⁸⁰ aspektusaihoz (illetve mindezek valamilyen kombináció-

hogyan az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom.” GEERTZ, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez, ford. BERÉNYI Gábor, In: UÓ.: *Az értelmezés hatalma*, Osiris Kiadó, Budapest. 2001², 194–226. p., 196. p.

⁷⁷ A modernizáció (*folyamat*) – modernitás (a folyamat *eredménye*) – modernizmus (a *viszonyulás* mindkettőhöz) fogalmi hármasságának értelmezéseiről L.: TODOROVA, Maria: Modernism, In: ERSOY, Ahmet – GÖRNY, Maciej – KECHRITIS, Vangelis (eds.): *Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and commentaries*, III/1. *Modernism. The creation of nation-states*, CEU Press, Budapest – New York, 2010, 4–22. p.

⁷⁸ A fentebb hivatkozottakon kívül L. például BERLIN, Isaiah: A nacionalizmus. Valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr, ford. BÁNKI Dezső, In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II.*, összeáll. LUDASSY Mária, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992, 213–244. p.; BERLIN, Isaiah: A meghajlított vessző. A nacionalizmus kialakulásáról, ford. PÁP Mária, In: UÓ., *Az emberiség göcsörtös fája*, Európa Kiadó, Budapest, 1996, 327–357. p.

⁷⁹ L. különösen HOBBSAWM, Eric: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914, In: HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1987, 127–197. p.; HOBBSAWM: *A nacionalizmus kétszáz éve*; BREUILLY, John: *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester, 1993²; BREUILLY, John: Állam és nacionalizmus, ford. SÁLYI Tamás, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 134–149. p; továbbá HECHTER, Michael: A nacionalizmus megfékezése, ford. VINCE Hanna Orsolya, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 150–182. p.; MANN, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása, ford. SISÁK Gábor, In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, 109–133. p.

⁸⁰ GELLNER: *Nationalism* (1964); GELLNER: *Nations and Nationalism*; GELLNER: *Nationalism* (1997); HROCH: *Social Preconditions of National Revival in Europe*; ANDERSON: *i.m.* Természetesen a felsoroltak között is jelentős nézeteltérések mutatkoznak. Elég csak a Gellner–Hroch-vitára utalni (GELLNER: *The Coming of Nationalism and its Interpretation*, 132–144. p.; HROCH, Miroslav: *Real and constructed: the nature of the nation*, In: *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, 91–106. p.), melynek során Gellner nemzet- és (osztály-) felfogásának ontologizmusáért bírálja Hrochot, míg utóbbi az általános érvényűnek vélt gellneri nacionalizmuselmélet fő sarokpontját veti el: „A nemzet és nemzettudat (vagy nemzeti identitás vagy »nacio-

jához) kötik-e inkább a meghatározását.⁸¹ Közös jellemzőjük mégis a *strukturális modernizmus*, amelyen a paradigma legalaposabb kritikusa, Anthony Smith azt érti, hogy valamennyi modernista elmélet elveti a modernitás és nacionalizmus közötti kapcsolat történelmi *esetlegességének* a lehetőségét, mivel mindegyikük szükségszerűnek tartja a modernitás *eredendően* nemzeti és nacionalista jellegét.⁸²

nalizmus») közötti viszony nem egyoldalú deriváció, hanem kölcsönös és egymást kiegészítő korreláció [...]” (HROCH: Real and constructed: the nature of the nation, 104. p.) Emiatt és a már meglévő közösségi identitások nacionalisták általi sikeres mobilizálásának hangoztatása okán némelyek a Hroch és Anthony Smith közötti párhuzamokat emelik ki, és tekintik Hroch elméletét modernizmus és „*primordializmus*” keverékének. Vö. például *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, 6. p.

⁸¹ A kritériumok megszabásától függően márpedig igen nagy szóródás tapasztalható, példának okáért mondjuk Liah Greenfeld és Walter Connor álláspontja között. Amíg az előbbi már a 16. századi Angliát *modern* értelemben is (azaz az ország lakossága által *tömegesen* ekként érzékelt), jóllehet korai és sokáig egyedüli nemzetnek tartja, addig az utóbbi szerint (a jelenleg nemzetként számon tartott európai népek esetében) a 19. század vége és a 20. század eleje, azaz a széles néptömegek politikai emancipációja előtt indokolatlan nemzetekről beszélni. Vö. GREENFELD, Liah: God’s Firstborn: England, In: Uő.: *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1992, 27–87. p.; CONNOR, Walker: When is a nation?, *Ethnic and Racial Studies*, 1990/1., 92–103. p.; CONNOR, Walker: The timelessness of nations, In: GUIBERNAU, Montserrat – HUTCHINSON, John (eds.): *History and National Destiny. Ethnosymbolism and its Critics*, Blackwell, Oxford, 2004, 35–47. p.; CONNOR, Walker: The dawning of nations, In: *When is the Nation? Towards an understanding of theories of nationalism*, 40–46. p. (Connor álláspontjára bevallottan döntő inspirációt gyakorolt WEBER, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France, 1870–1914*, Stanford University Press, Stanford, 1976). A modern európai nemzettudat kulturális megalapozását előkészítő közép- és koraiújkori etnikai sztereotípiák kérdéséhez L. újabban LEERSEN, Joep: *National Thought in Europe. A Cultural History*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 25–70. p.; a kelet-közép-európai térség koraiújkori patriotizmusairól és összetett kollektív identitásdiskurzusairól pedig TRENCSENYI Balázs – ZÁSZKALICZKY Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Brill, Leiden–Boston, 2010.

⁸² SMITH: *Nationalism. Theory, Ideology, History*, 48–49. p. Hasonló megállapításra jut a különböző nemzet- és nacionalizmuselméletek szintézisére törekvő Bakk Miklós – mindazonáltal korántsem egyoldalúan modernista – nemzetmodelljének konklúziójaként: „A kettős [ti. etnikai és politikai] határépítés ad választ arra az alapvető problémára is, hogy a nemzeti közösség miképp tud fennmaradni olyan identitásközösséggént (és identitásszerkezetként), amelynek a modernitás fokozatosan dekonstruáló világában nincs teljes intézményi garanciája (a nemzet léte nem merül ki a nemzetállam révén megvalósuló öndefinícióban, a »nemzeti létmód« több annál, illetve a nemzet állam nélkül is tud létezni). Ebből fakad a »nemzet« paradoxona: egyrészt az, hogy a nemzet látszólag a modernitás keretei nélkül is tételezni tudja önmagát, azaz olyan közösséggént, amely a modernitás intézményei nélkül is el tudja gondolni önmagát,

A Smith szavaival magát az 1960-as évekre a nacionalizmuskutatás *ortodox mércéjévé*⁸³ emelő modernista paradigma egyes elemei bőven a 19. századba nyúlnak vissza.⁸⁴ Ekkor azonban nem álltak még egybe koherens, globálisan alkalmazhatónak vélt és átfogó elméletekké, amelyek csak a 20. század elején szélesebb teret nyerő társadalomtudományos gondolkodás (így a marxizmus, a Georg Simmel, George Herbert Mead és a kései Freud képviselte tömegpszichológia, valamint a weberi és durkheimi szociológia) néhány elméleti alapvetésére⁸⁵ támaszkodva kezdtek el körvonalazódni. Első szakaszában a két világháború között a szociológiai és szociálpszichológiai tényezőkre (bár sokkal kevésbé azok *magyarázataira*) építő, erőteljesen Európa-centrikus és elsősorban a *nacionalizmus* ideológiája és mozgalmi iránt érdeklődő, a perennalista feltevésekkel radikálisan szakító – fentebb már rö-

másrészt viszont az, hogy épp a nemzet jelenti a modernitás legalapvetőbb formáját. Ez utóbbin az értendő, hogy a politikai modernitás a nemzetek révén jött létre, vagyis nincs »nem nemzeti« formája, jóllehet a modern gondolkodási stílus univerzalizmusa és racionalizmusa ennek ellenkezőjét sugallja. Ugyanakkor – ennek korolláriumaként – az is megfogalmazható, hogy annyi modernitás létezik, ahány nemzet van.” BAKK Miklós: *Politikai közösség...*, 223–224. p.

⁸³ SMITH: *Nationalism and Modernism*, 24. p. Részben más kiindulópontból lényegileg ugyanerre mutat rá S. Varga Pál is: „A nemzetfogalom kutatásának uralkodó módszertana előfeltevéseit kérdésessé sem téve a karteziánus alapú európai individualizmusból veszi. Vizsgálatának tárgya ezért egyrészt az az egyén, aki magát valamiért egy nemzet tagjának tekinti, másrészt az az egyén, aki valamiért olyan ideológiát hoz létre, amely más egyéneknél ezt a képzetet előhívja; vizsgálatának pozíciója pedig azé a teoretikusé, aki kívülre, felette áll az ilyen elkötelezettségeknek és ideológiáknak. Paradigmatikusnak tekinthető az az elemzés, amelynek szerzője a nacionalizmus értelmezésekor csak individuális nézőpontról tud; kívülállásának hallgatóságos előfeltevése alapján marasztalja el a kanti *ego* kategorikus öntörvényűségét, ebben látván a modern nacionalizmus voluntarizmusának forrását. Hasonló okból kapja a »primordializmus« megbélyegzőnek szánt attribútumát Clifford Geertznek a munkássága, aki az ember kulturális megelőzöttségét előfeltevéseknek tekinti.” S. VARGA: *i.m.*, 35–36. p.

⁸⁴ Például a nemzetek örökkévalóságának kétségességét már Renan is érinti: „A nemzetek nem örökkévalók: volt kezdetük és egyszer végük is lesz.” RENAN: *i.m.*, 186. p.

⁸⁵ Amelyek közül a legfontosabb a klasszikus marxizmus gazdasági redukcionizmusa és ideológiai formalizmusa, illetve a korai marxizmus történeti beállítottsága és Európa-központúsága, a tömegpszichológia és a kései Freud elmélete a *Másiknak* az identitás kialakulásában játszott szerepéről, Weber elképzelése a modern államról, nemzetről és a kettő egymásrataltságáról, valamint Durkheim elmélete a mechanikus szolidaritás organikus alakulásáról. Vö. SMITH: *Nationalism and Modernism*, 11–16. p.; BIRNBAUM: *i.m.* Jóllehet maga Durkheim sohasem foglalkozott elméleti síkon a nemzet és a nacionalizmus kérdéseivel, unokaöccse, a francia antropológia egyik alapítóatyjának tekintett Marcel Mauss 1920-ban íródott elméleti írásában már egyértelműen modern képződménynek tekinti a nemzetet. Vö. MAUSS, Marcel: *La nation* [1920] In: UÖ., *Œuvres. Cohésion sociale et division de la sociologie*, III., Minuit, Paris, 1969, 573–625. p.

viden ismertetet – úgynevezett *nacionalizmus kutatás* formájában eresztettek gyökeret. Ezután főként az 1960-as évek gazdasági fellendülése, kulturális liberalizmusa és a gyarmati függetlenedési mozgalmak hatására kiformalódott, a korábbi gyarmatok helyén újonnan létrejövő (nemzet)államok révén szerzett aktuális tapasztalatokból kiinduló úgynevezett *nemzetépítés* racionalista, cselekvés- és jelenorientált elmélete formájában álltak össze meghatározó irányzattá. A modernizmus eleinte erőteljesen funkcionalista képviselői nagy hangsúly helyeztek a társadalmi mobilitás és kommunikáció, a tömegek mobilizációja, valamint a nacionalista ideológia *politikai vallásként* felfogott,⁸⁶ tehát instrumentális jelenségként értelmezett vizsgálatára.⁸⁷

Az 1960-as években a markánsan antiperennialista álláspontra helyezkedő és a nemzetépítés modelljének kidolgozása révén immár klasszikus formát öltő modernista paradigma legfontosabb előfeltevései és tézisei kapcsán ismét a kutatástörténet legátfogóbb kritikai áttekintését nyújtó Smith jellemzését célszerű segítségül hívni:

1. A nemzetek teljesen modernnek – modernnek a szó új keletű (*recent*), azaz a nagy francia forradalom óta létező, és abban az értelmében, hogy a nemzet összetevői újszerűek (*novel*), azaz a modernitás jelentette új korszak részei, és így *per definitionem* modernnek;
2. a nemzetek a modernitás termékei, azaz elemeik nemcsak új keletűek és újszerűek, hanem csakis a *modernizáció* folyamatai, a modern körülmények és modernizációs politikák eljövetele által tudtak létrejönni és kellett létrejönniük;
3. a nemzeteknek ezért nincsenek mély történelmi gyökereik, hanem a modernitást létrehozó forradalmak elkerülhetetlen következményei, és

⁸⁶ A vallás durkheimi értelmezéséből kiinduló felfogás a nacionalizmust *kollektív önimádat*nak, egyfajta szekuláris *civil vallás*nak tekinti, amely hasonló funkciót tölt be modern körülmények között, mint a vallás *hagyományos* válfaja a hagyományos társadalmak számára. Vö.: „Soha olyan jól nem mutatkozott meg a társadalom istenné emelő vagy istenteremtő képessége, mint a Forradalom első éveiben. A mindenkit magával ragadó lelkesültség lázában a közvélemény a legtisztábban világi dolgokat változtatta át ekkor szentté: a Hazát, a Szabadságot, az Észet. Alakulófélben volt egy vallás is, amelynek megvolt a maga dogmája, megvoltak a maga szimbólumai, oltárai és ünnepei. Ezen spontán törekvéseket igyekezett aztán hivatalosan is kielégíteni az Ész és a Legfőbb Lény kultusza. Igaz, ez a vallási újítás elenyésző ideig tartott. [...] De bármilyen rövid ideig tartott is e kísérlet, szociológiai jelentősége megmarad. Láttunk egy olyan esetet, melyben a társadalom és legfontosabb eszméi közvetlenül, mindenfajta átalakulás nélkül valódi kultusz tárgyai lettek.” DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*, ford. VARGYAS Zoltán, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003, 202–203. p.

⁸⁷ A klasszikus modernista paradigma első átfogó bemutatásáról és kritikájáról L.: SMITH: *Theories of Nationalism*, 27–150. p.

ekként azok jellemzőihez és feltételeihez kötődnek, és ezért ezeknek a jellemzőknek és feltételeknek a megváltozásával a nemzetek is fokozatosan elenyésznek vagy meghaladottá válnak;

4. a nacionalizmus szintén a modernitásba ágyazódik, pontosabban a modernizációs folyamatokba és az új rend átmenetébe, ezért amikor ezek a folyamatok teljessé válnak, a nacionalizmus szintén alábbhagy és megszűnik;

5. a nemzetek és nacionalizmusok a modernitás társadalmi konstrukciói és kulturális teremtményei, melyeket a forradalmak és tömegek mozgósításának korszakára terveztek, hogy központi szerepet töltsenek be a gyors társadalmi változás folyamatainak kézben tartására.⁸⁸

A történetiségellenes és racionalista nemzetépítés-modellből kinövő modernista paradigma egyszerre strukturalista, funkcionalista és intervencionalista, a nacionalizmus (és a nemzetek) jövőjét illetően pedig messzemenően „optimista” (mármint a tekintetben, hogy közeljövőbeli eltűnésüket prognosztizálja).⁸⁹ Ebben az értelemben – hangsúlyozottan kisarkítva az ellentéteket és elismerve, hogy az egyes ellentétpárok elemei szerzőről szerzőre a legkülönfélébb kombinációkat alkotva váltakozhatnak irányzattól és korszaktól függetlenül is – Smith egy ideáltipikus dichotómialistát állít fel a *perennialista* (melyek közé itt kivételesen a primordialistákat is besorolja) és modernista paradigma alaptéziseinek „kulcsszavaiból”. A nemzet a *perennialista* számára politikával áthatott etnokulturális közösség, ősrégi, tősgyökeres, organikus, megszakíthatatlan, egyedülálló kollektív létállapot, amely ősi kötelekre, valamint autentikus kultúrára épül és a *nép* törekvéseit tükrözi. A modernisták számára viszont területhez kötött és állampolgári (*civic*) politikai közösség, modern, konstruált, mechanikus, az elitek által tömegmanipulálásra hasz-

⁸⁸ SMITH: *Nationalism and Modernism*, 21–22. p.

⁸⁹ Az illetén modernista optimizmus manifesztációjára jellemző példát nyújtanak Hobsbawm sokat idézett szavai az 1990-es évek elejéről: „Végére is az a tény, hogy a történészek már nekifogtak a nemzet és a nacionalizmus tanulmányozásának és elemzésének, arra utal, mint általában, hogy a jelenség már túl van a virágkorán. Ahogy Hegel mondta, Minerva baglya, mely a bölcsességet hozza, alkonyatkor repül fel. Jó jel, hogy most a nemzetek és a nacionalizmus körül kering.” HOBBSAWM: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 242. p. (Egy húsz évvel későbbi lapinterjúban viszont, felülírva korábbi várakozásait, a globalizáció megtorpanását konstataálta a politika, a kultúra és a vallás szférájában, rámutatva egyúttal arra, hogy a nemzetállamok újraelosztó és társadalmi szerepét továbbra sem sikerült mással helyettesíteni. L.: SHAPIRA, AVNER: *A Sense of History*, *Haaretz*, 2010. június 10., <<http://www.haaretz.com/weekend/magazine/a-sense-of-history-1.295419>> [letöltés: 2015. 09. 01.] A nemzetállamok és a nacionalizmus alkonyának beharangozása mindazonáltal néhány internacionalista irányultságú szerzőnél már az I. világháború idején és közvetlen lezárultakor megfogalmazódott. Vö. LAWRENCE: *Nationalism*, 65 p., 219 p.

nált, továbbá regionális, felekezeti, osztály- és nemi szempontból töredezett, valamint társadalmi kommunikáción és állampolgárságon alapul.⁹⁰

*A modernizmus módszertani kritikája:
az etnoszimbolista szemléleti alternatívája*

Maga az *etnoszimbolizmus* elnevezés csak viszonylag későn, az 1980-as évek végén fogant,⁹¹ amikor a formálódó irányzat első komolyabb eredményei⁹² is már lényegében napvilágot láttak. Az (eleddig egyébként viszonylag kevés számú követőt magáénak tudó) *iskola*⁹³ vezéralakja, Anthony D. Smith évtizedek óta szívós következetességgel hangoztatja, hogy az etnoszimbolizmus önmagában nem kínál új, átfogó elméletet és komplex magyarázatot a nemzetek és a nacionalizmus mibenlétéről, mi több, ez deklaráltan nem is áll szándékában. Ehelyett sokkal inkább az *intellektuális ortodoxiának* minősített modernizmus *kiegészítőjének* és *korrekciójának* tekinthető, amely fogalmi és heurisztikus eszközökkel kíván hozzájárulni a nemzetek és nacionalizmus társadalom- és kultúrtörténeti alapú kutatásához, osztályozásához és összehasonlításához, és ilyen értelemben „egyszerre a nemzetek és nacionalizmus történeti szociológiája és összehasonlítható története, amely különös hangsúlyt fektet a kulturális és szimbolikus dimenzióra, valamint az etnikai tradíciók mások által oly gyakran figyelmen kívül hagyott történetére és tartalmára”.⁹⁴ A magát világosan a klasszikus szociológia és történeti komparatiztika körébe helyező irányzat ugyanakkor sok szempontból nyitott a modernista paradigmát a posztmodern kihívások felől ért újítások befogadására, nevezetesen a nem elit szempontú, diskurzuselemző és a mindennapi ember érzéseit, hiedelmeit, ízlését és viselkedését *alulnézetből* megérteni szándékozó kulturális indíttatású vagy mikroszintű vizsgálatokra. Nem veti el ugyanakkor az utóbbiak hatására a nemzetek és a nacionalizmus kialakulásának történeti nagybeszélését (*grand narrative*) és a kauzális-történeti módszertant, ennyiben tehát sokkal

⁹⁰ SMITH: *Nationalism and Modernism*, 22–23. p.

⁹¹ A London School of Economics köreiben az etnikai csoportok és nemzetek szimbolikus jellemzőiről folyó eszmecsere folyamatán. Vö. SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 1. p.

⁹² ARMSTRONG: *Nations before Nationalism*; SMITH: *The Ethnic Origins of Nations*; HUTCHINSON, John: *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Allen and Unwin, London, 1987.

⁹³ *History and National Destiny. Ethnosymbolism and its Critics*; LEOUSSI, Athena S. – GROSBY, Steven (eds.): *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007; SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*.

⁹⁴ SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 131. p.

inkább a modernisták generálta *klasszikus vitának* a résztvevője, semmint a posztmodern átfogó struktúra- és elméletellenességének.⁹⁵ Ugyancsak a modernistákkal marad lényegében közös platformon az etnoszimbolizmus abban a vonatkozásban is, hogy a nemzeteket *valódi* szociológiai közösségeknek tekinti annyiban, amennyiben azok *a tagjaik számára* nagyon is valóságos létezők,⁹⁶ nem pusztán az állam vagy elitek által kreált és manipulált *diszkurzív alakzatok*. Az etnoszimbolisták rutinszerűen hangoztatott érve erre a nemzet és a nacionalizmus kiváltotta *szenvedélyes* érzelmi kötődések és reakciók ereje és hatása, kisarkítva, hogy „az emberek nem adják életüket diszkurzív alakzatokért”.⁹⁷ A szimbólumok, miután megalkották őket, nagyon is *önálló életet élnek*, már amennyiben nem egyszerűsíthetők a létrejöttükkor fennálló körülményekre. Emiatt *objektívok* tehát, jóllehet csak annyira és annyiban, hogy szimbólumkénti létezésük folyamatos fel- és elismerést igényel. Innen adódik az etnoszimbolista megközelítés fokozott figyelme a *kulturális formaként*, *szimbolikus kollektív reprezentációként*, *aktív és dinamikus folyamatként*,⁹⁸ illetve *interszubsjektív világként* értett nemzet⁹⁹

⁹⁵ „Az etnoszimbolisták kétségtelenül ragaszkodnak a makroelemzés kereteihez és a kauzális-történeti metodológiához. Ugyanakkor arra is töreksenek, hogy a résztvevők cselekedeteit azok szimbolikus környezete és közös mítoszai, emlékei és kulturális tradíciói vonatkozásában értelmezzék.” *Uo.*, 136. p.

⁹⁶ Jóllehet az etnoszimbolista irányzat kutatóitól az elemzés szintjén ugyanannyira távol áll a metafizikai szemlélet, mint a modernistáktól, egyáltalán nem becsülik le az emberi cselekvés metafizikai irányultságának a kiiktathatatlanságát, sőt az kutatásaik egyik központi eleme. Ennyiben Max Weber és Talcott Parsons követői a vallás és a mítoszok emberi viselkedést befolyásoló szerepének elismerésében, és tulajdonítanak Karl Jaspershez hasonlóan korszaktól függetlenül alapvető jelentőséget az ember mitikus gondolkodásnak. Vö. *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, 7. p. Kritikusaik viszont előszeretettel tekintik ezt a beállítódást kollektívizmusnak/identitarizmusnak (MALEŠEVIĆ, Siniša: *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006, 130–132. p.) vagy herderi *romantikus ontológiának* (WIMMER, Andreas: How to Modernise Ethno-Symbolism, *Nations and Nationalism*, 2008/1., 9–14. p., 12–13. p.). Az etnikai mítoszok szerepéről napjaink modern nemzetei vonatkozásában vö. még HOSKING, Geoffrey – SCHÖPFLIN, George (eds.): *Myths and Nationhood*, Hurst & Company, London, 1997; illetve általában SMITH, Anthony D.: *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press, Oxford, 2003, 166–217. p.

⁹⁷ SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 13–14. p.

⁹⁸ E vonatkozásban az etnoszimbolisták túllépnek a modernizmus egyoldalú elitizmusán, és helyette arra fókuszálnak, hogy „a nemzet miként jön létre az elit ajánlatai és a többség reakcióinak összjátékában, amelyben az utóbbiak elfogadják, elvetik vagy átalakítják az előbbi ajánlatokat”. SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 31. p. Vö. még különösen HUTCHINSON, John: In Defence of Transhistorical Ethno-Symbolism. A Reply to My Critics, *Nations and Nationalism*, 2008/1., 18–28. p.

⁹⁹ *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, 3., 5–6. p.

szimbólumösszességének hosszú időtartambeli (*longue durée*)¹⁰⁰ állandóságai, változásai, szakadásai és időről időre végbemenő újra-, illetve átértelmezései¹⁰¹ iránt.

A rendelkezésre álló keretek nem teszik lehetővé az etnoszimbolizmus tüzetes ismertetését, az említett fókuszpontokon túl azonban feltétlenül szólni kell még a nemzet *etnikai beágyazottságának* kérdéséről, amelynek relevanciája az irányzat önelnevezéséből is nyilvánvaló, és amellyel számos kritikát váltott ki. Jóllehet itt csak utalni lehet az utóbbi évtizedekben kibontakozó etnicitáskutatások nem kevésbé sokszínű terrénúrára,¹⁰² az etnikum és nemzet közötti átfedés és különbségtétel, valamint a kettő közötti átmenet ambivalenciája¹⁰³ az etnoszimbolisták számára is – beismert vagy bölcsen

¹⁰⁰ „Egy több évszázados idődimenzió (hasonló a francia történetírás Annales iskolája által hangsúlyozott *longue durée*-hez) nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az önálló etnikai tapasztalatokat megszabadítsuk a diffúzió és a mimézis hatásaitól. A kiterjedt időperspektíva különösen fontos eszköz ahhoz, hogy a modern nacionalizmust az etnikai tudat ciklusának részeként érzékeljük.” ARMSTRONG: *Nations before Nationalism*, 4. p.

¹⁰¹ Amíg a hosszú időtartam vizsgálatának jelentősége különösen Armstrong és Smith monográfiáiban nyilvánvaló, Hutchinsonnál főleg az elit és nem-elit rétegek közötti folyamatos kölcsönhatás és összjáték, a *belső* kulturális *konfliktusok* dinamizáló szerepe és a múlt folyamatos újrafelfedezése, -elsajátítása és átértelmezése kerül előtérbe. L. például HUTCHINSON, John: *Nations as Zones of Conflict*, Sage Publications, London, 2005.

¹⁰² Bár maga az *etnicitás* műszó csak az 1950-es évek szülötte, az etnikai közösségi kapcsolatok kérdésével már Max Weber is behatóan foglalkozott (WEBER, Max: *Etnikai közösségi kapcsolatok*, ford. ERDÉLYI Ágnes, In: Uő., *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, II/1., Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992, 91–107. p.). Az utóbbi évtizedek során az etnicitáskutatásban is kialakult az instrumentalista és primordialista irányzat, majd a két tábor vitáin túllépni kívánók köre. Vö. GLAZER, Nathan – MOYNIHAN, Daniel P. (eds.): *Ethnicity. Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1975; HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (eds.): *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1996; JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, SAGE Publications, London, 1997; ERIKSEN, Thomas Hylland: *Place, kinship and the case for non-ethnic nations*, In: *History and National Destiny. Ethnosymbolism and its Critics*, 49–62. p.; KAUFMANN, Eric P. (ed.): *Rethinking Ethnicity. Majority Groups and Dominant Minorities*, Routledge, London – New York, 2004. Idekívánkozik, hogy Jaffrelot – fentebb már hivatkozott – nacionalizmuselméleti összefoglalásának egyik eredeti megállapítása szerint az (ideológia értelemben vett) ún. *nacionalizmuselméletek* iránt érdeklődők a nemzettel vagy nemzeti mivolttal kapcsolatos szakirodalom helyett sokkal többet tanulhat(ná)nak a különféle etnicitáselméletekből: JAFFRELOT: *i.m.*, 47. p.

¹⁰³ Nyilván e vonatkozásban is csábító volna a közkeletű leegyszerűsítés, miszerint a nemzet nem egyéb, mint saját szuverén állammal bíró etnikum, csakhogy a történelmi tapasztalat erre számos esetben rácsfol (e logika mentén például a szuverén állam nélküli skótok, katalánok és kurdok nem, de Saint Kitts és Nevis nemzetnek tekinthető, vagy a hosszú 19. század folyamán *megszűnt* a lengyel nemzet). Vö. SMITH:

homályban hagyott¹⁰⁴ – nehézségeket okoz. Újabban Smith sem rejti véka alá a kettő közötti határ bizonytalanságát, annyit mindenesetre rögzít, hogy az etnikai közösséghez képest a nemzet esetén hangsúlyosabb szerephez jut a *territoriális* kötődés és emlékezet,¹⁰⁵ a közéletiség (*public culture*), valamint a rögzített törvények és a szokások egyöntetősége. Amíg Smith írásai inkább azokra a belső erőforrásokra összpontosítanak, amelyek az egyediség tudatának közösségi kialakítását elősegítik és megmaradását táplálják (például a vallási kiválasztottság érzete vagy a telepesezőkössegek küldetésstudata),¹⁰⁶ addig Armstrong monográfiája az antropológus Fredrik Barth dinamikus etnikai határképződés-modelljére¹⁰⁷ építve a szimbolikus határképzők és mítoszstruktúrák kollektívidentitás-generáló mechanizmusait veszi számba

Ethno-symbolism and Nationalism, 113–114. p. Napjaink állam nélküli nyugat-európai nemzeteinek kérdéséhez alapvető: GUIBERNAU, Montserrat: *Nations Without States. Political Communities in a Global Age*, Polity Press, Cambridge, 1999.

¹⁰⁴ Bár könyve címében, kezdő és záró fejezetében is a *nemzet* szó szerepel, Armstrong lényegében sem monográfiájában, sem a későbbiekben (ARMSTRONG, John: *Towards a Theory of Nationalism: Consensus and Dissensus*, In: PERIWAL, Sukumar (ed.): *Notions of Nationalism*, Central European University Press, Budapest – London – New York, 1995, 34–43. p.; ARMSTRONG, John A.: *Definitons, periodization, and prospects for the longue durée*, In: *History and National Destiny. Ethnosymbolism and its Critics*, 9–18. p.) nem tisztázta a modern és premodern nemzet (= 'etnikai közösség', vizsgálódásai valódi tárgya) közötti minőségi eltérést. Vö. SMITH: *Introduction. Paradigms of Nationalism*, In: UÓ.: *The Antiquity of Nations*, Polity Press, Cambridge, 2004, 9. p.

¹⁰⁵ A Smith által kulturális primordialistának tartott Steven Grosby nemzetdefiníciója („a nemzet egy territoriális születésközösség”) kifejezetten a *területiségben* jelöli ki a nemzetet a szintén rokonsági formának tekintett etnikai csoporttól elválasztó fő ismérvet („az etnicitás inkább a feltételezett közös őstől vagy ősöktől származás hiedelmét hangsúlyozza, mintha az etnikai csoport egy kiterjesztett család volna, a nemzet középpontjában viszont a területhez kötődő származás áll”). L.: GROSBY, Steven: *Nationalism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2005, 7. és 14. p.

¹⁰⁶ Vö. SMITH: *Chosen Peoples*. Egyik újabb, elméleti szempontból legátfogóbb kritika főképp ez utóbbiból kiindulva vezeti le Smith elemzéseinek *neodurkheimi* episztemológiáját, bírálva *evoluzionizmusát*, *holizmusát* és *idealizmusát*. L.: MALEŠEVIĆ: *i.m.*, 110–135. p. Cáfolatához vö. SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 122–130. p. Malešević érvelésének fókuszában egyébként az etnikai/nemzeti *identitás* fogalma áll, amelyet en bloc vet el elméleti inkoherenciájáért és politikai veszélyességéért. Vö. főleg MALEŠEVIĆ: *i.m.*, 13–57. p.

¹⁰⁷ BARTH, Fredrik: *Introduction*, In: BARTH, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, Little, Brown and Company, 1969, 9–38. p. A norvég antropológus *tranzakcionista* elmélete az etnikai identitást a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének a problémájaként határozza meg, jóllehet az etnikai csoport kultúrájának tartalma (*cultural stuff*) helyett sokkal inkább az önmagát mindig a *másikkal* szemben megfogalmazó etnikai csoportok határait fenntartó szimbolikus tényezők és folyamatok kölcsönhatásainak a vizsgálatára összpontosít. Az etnikai hovatartozást ezáltal – dacára a csoporthoz tartozók szempontjából szintén fontos határképző szerepet betöltő kulturális sztenderdeknek – viszonylagosnak,

(a letelepültek és nomádok, kereszténység és iszlám, városi civilizáció és birodalmiság, nyelvcsaládok és nyelvek viszonyrendszerében). Mindenesetre fontos hangsúlyozni, hogy az etnicitást egyikük sem szűkíti a fizikai (vagy fiktív) leszármazás problémájára, hanem olyan *politikai* és *morális* kategóriának tekinti, amelyet a közös eredet érzetén túl egy adott területhez (haza és/vagy mitikus őshaza) és *sajátos kultúrához* kötődés is jellemez.¹⁰⁸

folyamatos kölcsönhatáson alapulónak és szituációfüggőnek tekinti, melyek alakításában kiemelt szerepük van a *politikai vállalkozóknak* (*political innovators*).

¹⁰⁸ HUTCHINSON: *Nations as Zones of Conflict*, 14. p. Smith annyiban megy tovább, hogy az ideáltípusként értett *nemzettel* az 'etnikai közösség' értelmű etnikum (*ethnie*) ideáltípusát állítja szembe, mint az *etnikai kategóriáknál*, *társulásoknál* vagy *hálózatoknál* magasabb rendű komplex formációt. Egyik neo-perennialista kritikusa nem alap nélkül veti fel, hogy az etnikum (*ethnie*) smithi neologizmusa alatt tulajdonképp a 'premodern nemzet' koncepciója értendő (DAVIES: *i.m.*, 569. p.). Smith persze azt is hangsúlyozza, hogy az empiria szintjén nem lehet „egy az egyben” megfelelést tételezni etnikumok és nemzetek között, sőt ritkán, de napjainkban akár etnikai bázis *nélkül* is elképzelhető a nemzeté alakulás (például a multietnikus és/vagy tipikus bevándorlótársadalmak esetén), a nemzeté válás továbbá nem predeterminált és korántsem egyirányú folyamat. Vö. SMITH, Anthony D.: *History and national destiny: responses and clarifications*, In: *History and National Destiny. Ethnosymbolism and its Critics*, 195–209. p., 200–201. p.; SMITH: *Ethno-symbolism and Nationalism*, 125–126. p. Éppen emiatt tartja egyoldalúnak például Walker Connor markánsan szociálpszichológiai nemzetdefinícióját, amely kizárólag a *közös* (jóllehet fiktív) *eredet érzetére* szűkíti azt. Vö.: „olyan emberek csoportja, akik azt érzik, származásukat tekintve rokonságban állnak egymással” (CONNOR, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, 1994, 202. p.); „A nemzet a közös eredet mítoszát osztó embercsoport; a legnagyobb csoportosulás, amely a közös vérségre hivatkozással mobilizálható” (CONNOR: *The timelessness of nations*, 39. p.). Ahogy fentebb volt szó már róla, Connor ugyanakkor csakis a *tömegesen kollektív öntudatra ébredt* népeiséget hajlandó nemzetként elismerni, így szerinte nemzeté alakulásról a 19. század vége előtt aligha beszélhetünk, ami viszont nem jelenti azt, hogy a már kialakult nemzetre a *saját* tagjai ne tekintenének örökkévalóként, időtlenként (tehát azon kevesek közé tartozik, akik a radikális modernizmust primordializmussal vegyítik). Csak utalni tudok itt az egyik legújabb nemzetelméleti monográfiára, amely deklaráltan a modernista paradigma klasszikusai megcáfolásának szándékával született (jóllehet a *tradicionalistának* nevezett smithi állásponttal is alapkérdésekben vitázik) és amely – az *etnopolitikai* identitás emberiséggel egyidős szociobiológiai beágyazottságát állítva – leginkább a szociobiológiai primordializmus és perennializmus sajátos ötvözeteként kívánja meghaladni az eddigi konceptuális és módszertani kereteket és Európa-centrikus nézőpontot: GAT: *i.m.* (A könyvről írott recenzióm a *Korall* folyóirat 62., a nemzeti tudomány kérdéseinek szentelt számában jelenik meg.)

Konklúzió helyett

Ahogy azt a tanulmány címe is jelezni kívánja, a fentebbiekben mindenekelőtt a nemzet és nacionalizmus jelenségével (jelentsen is aktuálisan e két szó majdhogynem „bármit”) kapcsolatos tudományos kérdésfelvetések és kutatások fontosabb szakaszait és irányzatait próbáltam meg a rendelkezésre álló hely függvényében tömören felvázolni. A tematika összetettsége, a kutatási irányok és diskurzus örvendetes kiterjedtsége érzékelhetően markáns, néhány ponton talán a kelletténél is erősebb szelekcióra kényszerített, ami az írás szerkezeti egyenetlenségén túl a kutatástörténeti súlypontok kijelölésében is megnyilvánul.¹⁰⁹ Mentségemre szóljon, hogy a *nacionalizmus-kutatás* historiográfiája az angol nyelvű szintézisek és összefoglalók esetében sem tűnik egyfelől feltétlenül letisztultnak, másfelől viszont nagyon is kezd bizonyos szempontból kanonikus jegyeket felvenni (a kutatástörténeti *paradigmák* elnevezése terén például). Végezetül csak utalásszinten említem a kutatási területen az utóbbi évtizedekben mind látványosabban végbemenő intézményesülés jelenségét (szakfolyóiratok és egyesületek,¹¹⁰ enciklopédiák, kézikönyvek, tematikus tanulmánykötetek és szöveggyűjtemények,¹¹¹ egyetemi kurzusok és szakok, rendszeres tudományos konferenciák, összeurópai szintű kutatási projektek és könyvsorozatok stb. létrejötte, sőt fokozódó térnyerése). Másfelől, és zárásként csak jelzem a kérdéskör hazai kutatástörténetének viszonylagos feltáratlanságát,¹¹² amelynek szisztematikus

¹⁰⁹ Az etnoszimbolistáknak például azért szenteltem viszonylag több figyelmet, mert – szemben a legismertebb modernista (Gellner, Hobsbawm, Anderson) vagy némely posztmodern szerzővel – közülük egyiküktől sem fordítottak még magyarra monográfiát (ahogy primordialista vagy neo-perennialista szerzőtől sem).

¹¹⁰ Nemzetközi viszonylatban legfontosabb periodika az ASEN (*The Association for the Study of Ethnicity and Nationalism*) által 1995-ben útnak indított *Nations and Nationalism*, de alapvető írások jelentek és jelennek meg az 1978 óta létező *Ethnic and Racial Studies* hasábjain és persze számos egyéb fórumon. Az ASEN megalapításáról L.: GUTIERREZ, Natividad – SMITH, Anthony D.: Preface. A Brief History of ASEN, In: GUIBERNAU, Montserrat – HUTCHINSON, John (eds.): *Understanding Nationalism*, Polity Press, Cambridge, 2001, XI–XIII. p.

¹¹¹ Az eddig nem említettek közül a kétezres évekből L. még például HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (eds.): *Nationalism. Critical concepts in political science*, I–V., Routledge, London, 2000; LEOUSSI, Athena S. (ed.): *Encyclopaedia of Nationalism*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2001; DELANTY, Gerard – KUMAR, Krishan (eds.): *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, SAGE, London – Thousand Oaks, 2006; BREUILLY, John (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

¹¹² A modern magyar nemzetdiskurzus és nemzetkarakterológia eszmetörténeti feltárásáról természetesen már alapművek is rendelkezésre állnak; vö. GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007; TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*

elvégezése a hazai és nemzetközi viszonyok összefüggésében néhány esetben akár meglepő párhuzamosságokra vagy épp jelentős fáziseltolódásokra mutathatna rá.

(Észmetörténeti Könyvtár 14.), Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011, 298–465. p. (utóbbi regionális komparatistikai szempontból is jelentős); a 18–19. századi magyar irodalom nemzetfogalom-használatának rendszereihez pedig vö. mindenekelőtt S. VARGA: *i.m.*